

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

(1877—1919 рр.)

Багатогранна і плодотворна науково-педагогічна і громадсько-освітня діяльність Харківського історико-філологічного Товариства (далі ХІФТ) ще мало досліджена. Звертаючись до історії Товариства слід згадати привітання з нагоди 25-річчя його діяльності, яка стала відомою далеко за межами Росії [6, с. 11—13]. Це свідчить, насамперед, про те, що не тільки вітчизняні вчені, але і вчені інших країн уважно стежили за роботою ХІФТу, за його починаннями у науково-педагогічній і громадсько-освітній діяльності. Так, у своєму листі видатний чеський вчений-славіст М. Мурко, вітаючи голову ХІФТу М. Ф. Сумцова з ювілеєм, писав: «Двадцятип'ятиріччям свого історико-філологічного Товариства можете пишатися... Історія Вашого Товариства свідчить, як у Вас готуються розумові сили, які зроблять Росію Великою...» [15, ф. 794, оп. 1, од. зб. 946, а. 2, 1905 р.]. Чеський вчений у своєму листі акцентує увагу на найбільш важливих моментах у роботі харківських вчених — тісному зв'язку з населенням, університетом, студентством, у чому він бачив запоруку багатьох досягнень ХІФТу.

Заснування історико-філологічного Товариства при Харківському університеті було зумовлено наявністю великої кількості вчених гуманітарного напрямку, чії науки і суспільні інтереси виходили за рамки університетських занять. Хоча кістяк його склали вчені історико-філологічного факультету, до нього увійшли представники і інших факультетів.

На першому засіданні, яке відбулося в лютому 1877 р. в присутності двадцяти членів-засновників Товариства, тимчасовим головою було обрано декана історико-філологічного факультету, професора античної історії В. К. Надлер. У наступні роки ХІФТ очолювали О. О. Потебня (1877—1890), М. С. Дринов (1891—1896), М. Ф. Сумцов (1897—1919).

Характерно, що до цього невеликого за кількістю членів Товариства (до 80 чол. на рік), входило немало вчених з других країн*. Беручи активну участь у діяльності ХІФТу, вони знач-

* До його складу входили, наприклад, болгарин М. С. Дринов — видатний вчений в галузі південнослов'янської історії, етнографії і фольклористики; француз Андре Мазон, який став «одним з кращих знатоків і досліджувачів» слов'янських мов і літератур у Франції і обраний згодом членом-кореспондентом Академії наук СРСР [4, с. 456]; ірландець Емілій Діллен, який вивчав етнічну історію і мову армянського народу; чехи-лінгвісти В. І. Шерцль і Р. І. Шерцль, філолог і історик античності І. В. Нетушил; поляки — професор історії західно-європейської літератури Л. Ю. Лазаревич-Шелелевич і професор грецької словесності О. І. Пеховський та ін.

ною мірою сприяли налагодженню його міжнародних наукових зв'язків.

Товариство, яке поставило собі за мету поширення історико-філологічних знань і широке історико-етнографічне вивчення Слобожанщини, не маючи спеціальних коштів, на перших порах публікує наукові дослідження у «Харківському збірнику» (літературно-науковий додаток до «Харківського календаря»), у «Київській старовині», «Російському філологічному віснику» та інших виданнях. В міру нагромадження членських внесків, у 1886 р. вийшов перший том ХІФТу, яким розпочалося видання цілого ряду «Збірників», кількість яких на 1915 р. становила 21 том. На сторінках «Збірників» публікувалися численні дослідження з російської, української і загальної історії, мовознавства, класичної філології, археології, мистецтвознавства, педагогіки, логіки, психології, а також фольклорно-етнографічні матеріали і матеріали з історії Слобідської України [13, с. 9—49]. Постійний і міцний зв'язок ХІФТу з такими відомими етнографами-краєзнавцями, як І. І. Манжура, П. В. Іванов, Я. П. Новицький та іншими, всебічна дійова допомога ентузіастам вивчення рідного краю дали можливість Товариству при мінімальній затраті коштів опублікувати великі збірки народних пісень, оповідань і казок, прислів'їв, приказок, обрядів і дитячих ігор, записаних не лише в Харківській, але і в Полтавській, Катеринославській, Херсонській губерніях, тобто практично на всій Лівобережній Україні. В «Збірниках» ХІФТу публікували свої праці чимало видатних вчених кінця ХІХ—початку ХХ ст*.

Зважаючи на те, що останні томи «Збірників» були присвячені ХІІ і ХІІІ археологічним з'їздам, а також вшануванню визначних діячів ХІФТ, багато матеріалів залишилось не надрукованими, а тому за пропозицією М. Ф. Сумцова Товариство приступило до організації ще одного видання «Вісника ХІФТ», який повинен був виходити 4 рази на рік обсягом до чотирьох друкованих аркушів кожний. Обмежене в коштах Товариство з 1911 р. і до початку світової війни змогло видати п'ять випусків «Вісника» під редакцією М. Ф. Сумцова.

В перші ж роки свого існування історико-філологічне товариство перетворилося в значну організацію з рядом наукових і учбових допоміжних установ. У 1880 р. при ньому діяли дві бібліотеки та історичний архів, у якому на початку 90-х років ХІХ ст. було сконцентровано понад 52000 справ з цінними історико-етнографічними відомостями по Харківській, Полтавській,

* Наприклад, історики-античники С. О. Жебелев, В. В. Латишев, Б. В. Фармаковський, М. І. Ростовцев, дослідник давньоруських літописних зводів, видатний історик російської мови, лінгвіст О. О. Шахматов, фундатор білоруського мовознавства і білоруської філології Є. Ф. Карський, український письменник, вчений, революційний демократ І. Я. Франко.

Чернігівській і частково по Курській, Воронежській і Катеринославській губерніях*.

З 1893 р. при Товаристві відкривається Педагогічний відділ з метою обговорення питань, близьких до викладання історико-філологічних предметів в учбових закладах. Вже в 1895 р. у Відділі разом з членами ХІФТу, автоматично включеними до його складу, нараховувалося більше ста чоловік — викладачів гімназій, училищ і шкіл, які мешкали як на Україні, так і за її межами. При Відділі були створені лекційний комітет і методична комісія, яка вивчала питання поліпшення викладання гімназичних курсів. Про широкі зв'язки Педагогічного відділу з середніми учбовими закладами того часу красномовно свідчать збережені в архіві ХІФТу відгуки про літературні питання педагогічних нарад гімназій і училищ більш ніж 80-ти провінціальних міст Росії [15, ф. 746, од. зб. 309—432].

Пошуки членами ХІФТу нових форм і методів викладання, як у середніх учбових закладах, так і у вищій школі, турбота про підготовку наукових кадрів — найбільш яскрава, нова риса в діяльності наукових товариств дореволюційної Росії. Так, член ХІФТу О. М. Краснов (перший російський професор географії, який здійснив комплексне практичне вивчення географічних явищ) вперше в Росії організував в 90-х рр. XIX ст. студентські екскурсії на Кавказ, під час яких студенти набували практичних знань не тільки в галузі фізичної географії, але й геології, ботаніки, зоології, крім того, знайомились з життям і побутом кавказьких народів.

Створений при Товаристві у 1905 р. Етнографічний музей, який за відгуком видатного радянського етнографа Д. К. Зелена мав «велику наукову цінність» [12, ф. 849, оп. 2, од. зб. 90, а. 1, 1920 р.], крім того разом з спеціальною бібліотекою був до 1919 р. учбово-допоміжним закладом не лише історико-філологічного факультету, але і всього університету.

Близькі стосунки передової професури ХІФТу з студентством були запорукою його успішної діяльності. Саме це відіграло вирішальну роль у посмертному виданні цінної наукової праці О. О. Потєбні «З лекцій по теорії словесності. Байки. Прислів'я. Приказки» (Харків, 1894 р.). Ліберальна спрямованість діяльності певної частини членів Товариства позитивно впливала на підготовку найбільш талановитих молодих вчених. Наприклад, кращі студентські праці після обговорення на засіданнях ХІФТу друкувалися у його періодичних виданнях: «Російському філологічному віснику», «Записках Харківського університету» та інших [1, 5]. На деякі наукові праці студентів члени ХІФТу вміщували рецензії в «Записках Харківського університету». Обмежене в коштах Товариство знаходить можливим виділити у 1884 р. студенту Д. І. Яворницькому

* Історичний архів Товариства в роки Радянської влади був перетворений на філію ЦДІА УРСР.

майже половину свого бюджету — 75 карбованців для зняття планів з укріплень на місці колишньої Запорізької Січі і збирання фольклорно-етнографічних матеріалів. Для стимулювання студентської наукової праці при ХІФТі встановлюється ряд премій*. У Товаристві почали свій науковий шлях видатні спеціалісти в різних галузях гуманітарного напрямку**.

В роботі ХІФТу брали активну участь не лише найвидатніші вчені кінця ХІХ ст.— початку ХХ ст., але і вчені, які одержали визнання в роки соціалістичного будівництва в нашій країні***.

Наявність у ХІФТі відомих вчених, постійне прагнення його членів до розширення наукової і суспільно-просвітної діяльності сприяло широкій популярності Товариства як в Росії, так і за кордоном. Воно постійно підтримувало науковий обмін з багатьма іноземними науковими установами, такими як Паризька школа східних мов, Мюнхенська академія, бібліотека Астора в Нью-Йорку, Шведський державний архів та ін.

Першим серед університетів Росії Харківський університет ще в 1861 р. порушив питання про допуск жінок до слухання лекцій. Тому надання жінкам громадянських прав у ХІФТі, не обтяженому жорстким університетським регламентом, було закономірним наслідком прогресивних поглядів більшості його членів. Саме у Товаристві розкрився дослідницький талант сільської вчительки Олександрі Яківни Єфименко (Ставровської) — єдиної жінки дореволюційної Росії, яка одержала ступінь почесного доктора російської історії. Членом ХІФТу

* У 1895 р. премія ім. О. О. Потебні — за кращі твори з історії російської мови і літератури, у 1906 р. — ім. М. С. Дринова в галузі слов'янознавства, слов'янської історії і етнографії; у 1909 р. — ім. Е. К. Редина з історії мистецтвознавства і археології; у 1911 р. одержано дозвіл на збір пожертвувань у фонд премії ім. Т. Г. Шевченка — за кращі твори з української історії, історії літератури і етнографії і у 1913 р. встановлена премія ім. В. М. Лисенка — за кращі студентські праці з малоросійської етнографії.

** В галузі південнослов'янської фольклористики — чл. кор. Рос. Академії наук М. Г. Халанський, який посідав у 80—90 рр. ХІХ ст. центральне місце в колі порівняльних досліджень по епосу слов'янських народів і відстоював ідею слов'янської етнічної єдності; літературознавства — заслужений професор І. Я. Айзеншток, проживаючий зараз у Ленінграді; загальної історії — академік АН СРСР і УРСР В. П. Бузескул; східної медієвістики — засл. діяч наук УРСР, проф. О. П. Ковалевський; історії права — чл. кор. АН УРСР М. О. Максимейко; архівознавства — Є. М. Іванов, проф. В. О. Барвінський; археології — акад. АН УРСР П. П. Єфименко, проф. О. С. Федоровський, К. Е. Гриневич; етнографії — акад. АН УРСР Д. І. Яворницький; архітектурного мистецтва — проф. С. О. Таранушенко та ін.

*** До них відносяться академіки АН УРСР: історик Д. І. Багалій, лінгвіст О. Л. Булаховський, академік АН УРСР і АН СРСР літературознавець О. І. Білецький; члени-кореспонденти АН СРСР: філолог-славіст Б. М. Ляпунов, латиський етнограф і лінгвіст І. М. Ендзелінь, видатний радянський етнограф, діалектолог і фольклорист Д. К. Зеленін; славіст О. Мазон; академіки АН УРСР: економіст В. Ф. Левитський, зоолог О. М. Нікольський, один з родоначальників радянського мистецтвознавства Ф. І. Шміт; члени-кореспонденти АН УРСР: дослідник пам'яток слов'янської письменності, видатний бібліограф України С. І. Маслов, юрист М. І. Палієнко та ін.

з 1882 р. була Олександра Михайлівна Калмикова, педагог, прогресивна громадська діячка. З роботою Педагогічного відділу Товариства пов'язано ім'я діячки народної освіти Христини Данилівни Алчевської, яка відіграла помітну роль в історії розвитку російської і української культури. З відкриттям Відділу число жінок у ХІФТі зросло (в 90-ті рр. вони становили четверту частину складу відділу). Усіх їх об'єднувало велике бажання допомогти народу, озброїти його знаннями. *

Загальному успіху педагогічної діяльності харківських вчительок значною мірою сприяла суспільно-просвітительська спрямованість у роботі як всього Товариства в цілому, так і найбільш активних його членів. У 1894 р. на одному з засідань — за порадою М. Ф. Сумцова — Товариство прийняло рішення утворити загальнодоступні наукові читання для харківських вчительок: з мовознавства, загальної літератури, загальної історії, російської літератури і історії. З цією метою було визначено групу членів ХІФТу*. Читання почалися в січні 1895 р. при високому рівні відвідування**. Лекції, які проводилися протягом перших двох років, відзначались змістовністю і користувалися величезним успіхом. У 1897 р. Товариство розширює лекційну діяльність, влаштовуючи регулярні загальнодоступні наукові читання з показом діапозитивів, які у той час тільки-но з'явилися. За п'ять років було прочитано декілька сот тематичних лекцій з питань історії, археології, історії мистецтвознавства, етнографії, географії, поезії і т. п. [15, ф. 746, оп. 1, од. зб. 351, а. 3]. Причому лекції читалися не тільки в Харкові, а і у Полтаві, Ростові-на-Дону, Новочеркаську та інших містах.

Члени ХІФТу входили до всіх комітетів Харківського товариства по розповсюдженню у народі письменності (1869—1920), допомагали створювати безкоштовні бібліотеки-читальні, школи, училища. Вже в 1904 р. Харківська губернія по кількості діючих бібліотек (421) посідала друге місце в Росії. В 1891 р. у названому товаристві з ініціативи Д. І. Багалія був утворений Комітет по видавництву дешевих книг для народу. До 1909 р. він видав 117 назв книг загальним тиражем понад 2,5 мільйона примірників. Значну кількість їх розповсюдили безкоштовно. М. Ф. Сумцов і Д. І. Багалій заснували також харківську громадську бібліотеку (нині одна з найкращих бібліотек країни — бібліотека ім. В. Г. Короленка). З 1908 р. об'єднаними зусиллями ХІФТу і Товариства по розповсюдженню письменності була зроблена спроба видати «Народну енциклопедію наукових і прикладних знань» з метою «показати благотворний вплив знань на саме життя людини, на його побут,

* До її складу входили проф. Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, Д. М. Овсянко-Куликовський, С. В. Соловйов, І. М. Собєстианський, В. І. Савва, М. Ф. Сумцов і Л. Ю. Шепелевич.

** В середньому кожному лекцію (за перший рік їх було прочитано понад 50) відвідували більше 100 слухачок.

мораль, звичаї, на успішність боротьби з природою, на піднесення продуктивності праці, на розвиток духовної і матеріальної культури, тощо» [16, ф. 200, оп. 1, од. зб. 386, а. 1—17]. З 16-ти чоловік створеного для підготовки видання редакційного комітету половину складали члени ХІФТу. Намічалось видати 20 випусків з різноманітних галузей знань обсягом 20—25 друкованих аркушів кожний. Ця фундаментальна праця була завершена у 1912 р. Прогресивно настроєні члени Товариства з глибоким співчуттям ставилися до наукової і громадської діяльності революційних демократів. У генії Т. Г. Шевченка, який поставив своє могутнє слово на сторожі народних інтересів, вони шанували геній народу і бачили запоруку кращого, ясного майбутнього [10]. Для них І. Я. Франко — не тільки видатний письменник і великий вчитель, але й «борець за права свого знедоленого краю і народу» [9]. За поданням історико-філологічного факультету Рада університету присвоїла видатному, але явно «неблагонадійному» в очах царського уряду, українському письменнику, вченому і громадському діячеві ступінь почесного доктора російської мови і словесності [17, ф. 1710-с, од. зб. 781, а. 1]. Члени Товариства стали ініціаторами і авторами проекту записки про скасування обмежень українського друкованого слова, яка була подана в Академію наук у 1905 р. [3]. У той же час голова Товариства М. Ф. Сумцов, незважаючи на офіційні заборони, вперше на Україні в стінах імператорського університету починає читати лекції на рідній для більшості студентів мові. Він також виступив у центральній пресі з викриттям реакційної суті обмежень українського друкованого слова з 70-х рр. ХІХ ст. [8], тим самим викликавши палкі привітання студентів Київського політехнічного інституту, українських студентських земляцтв Дерпта, Томська, Москви і особливо тієї інтелігенції, яка боролася за національне розкріпачення українського народу [15, ф. 794, оп. 1, од. зб. 27, а. 1; од. зб. 28, а. 1; од. зб. 29, а. 1]. Коли Л. М. Толстой відкрито оголосив себе ворогом існуючого ладу, члени Товариства надіслали великому письменнику вітальну телеграму з днем його восьмидесятиріччя, а майже через рік, шануючи пам'ять Л. М. Толстого, на відміну від багатьох провінціальних університетів і наукових товариств, влаштували урочисте засідання, на якому з доповідями виступили М. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул, С. В. Соловйов і О. П. Кадлубовський [15, ф. 746, оп. 1, од. зб. 221, а. 1].

В роки першої світової війни великодержавний шовіністичний розгул досяг свого апогею: уся офіційна преса була наповнена патріотичними лозунгами, статтями, дослідженнями про непохитну міць царської Росії, про неминучу перемогу над Німеччиною. У цей час М. Ф. Сумцов публічно дає відсіч мракобісу і чорносотенцю співробітнику «Російської думки» Д. Муратову, який опублікував на її сторінках «дослідження» під

назвою «Етюди про націоналізм». М. Ф. Сумцов влучно визначив їх як «етюди про людиноненависництво», наскрізь пронизані великодержавним шовінізмом. «Великий націоналізм німецький та великий націоналізм великоруський — два чоботи пара, — писав він, — і народам від них — будуть чи то німці, чи росіяни, — одне лихо: війна, насильство, сльози і кров» [11]. Ці погляди поділяла не тільки більшість членів Товариства, але й значна частина передової інтелігенції.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції немало членів ХІФТу стають активними учасниками культурного будівництва на Україні. Вони займаються розробкою учбових та учбово-методичних посібників [2, 7, 12], виступають з численними загальноосвітніми лекціями перед трудящими, ведуть велику викладацьку діяльність не тільки в Харкові, але і в Полтаві, Катеринославі, Сумах і інших містах Лівобережної України. Питання історії українського народу, його літератури, фольклору і етнографії, мистецтва і живопису, питання музеєзнавства і педагогіки як і раніше займали чільне місце в діяльності членів ХІФТу.

Ще в травні 1917 р. за ініціативою М. Ф. Сумцова Товариство прийняло рішення об'єднати місцеві сили з метою охорони історичних і культурних пам'яток Слобідської України [15, ф. 746, оп. 1, од. зб. 258, а. 1]. Але здійснити це рішення стало можливим тільки після встановлення Радянської влади на Україні. 1 березня 1918 р. при ХІФТі засновується Комісія по охороні пам'яток стародавності і мистецтва, до складу якої увійшли 26 чоловік. Головою було обрано члена ХІФТу з 1912 р. професора мистецтвознавства Федора Івановича Шміта. На першому ж засіданні члени Комісії постановили звернутися до губернських органів Радянської влади з проханням вжити необхідних заходів для розшуку усіх документів, бібліотеки і інших матеріалів, які належали видатному діячеві української культури М. Л. Кропивницькому і «являють собою велику важність для національного мистецтва» [15, ф. 746, оп. 1, од. зб. 1076, а. 10].

У 1918 р. робота Товариства і Комісії проходила в надзвичайно важких умовах. З квітня 1918 р. до січня 1919 р. Харків був окупований австро-німецькими військами. За цей час лави ХІФТу помітно порідшали. Своє останнє засідання в лютому 1919 р. Товариство не змогло провести «внаслідок низької температури в приміщенні» [15, ф. 746, оп. 1, од. зб. 260, а. 1]. Незабаром почалась реорганізація Харківського університету і Товариство припиняє свою діяльність.

Восени 1919 р. на Україні вводиться інститут Губкопису (губернських комітетів по охороні пам'яток старовини і природи). Значна частина членів ХІФТу і згаданої Комісії становили основне ядро Харківського Губкопису. Усі його секції очо-

дили колишні члени Товариства*. Окрилені підтримкою Радянської влади вони прикладають усіх зусиль для того, щоб у найкоротші строки створити новий культурно-освітній і науковий заклад — Музей Слобідської України. Основою його став Етнографічний музей ХІФТу, створений у 1905 р. під керівництвом М. Ф. Сумцова, який і був призначений першим директором відкритого на початку 1920 р. Музею Слобідської України ім. Григорія Сковороди.

Харківське історико-філологічне товариство проіснувало більше сорока років. Але за цей відносно недовгий проміжок часу воно внесло величезний вклад у розвиток української культури і підготовку наукових кадрів.

Запорукою успішної роботи ХІФТу було те, що в його діяльності тісно перепліталися інтереси наукові, громадсько-освітні і педагогічні, а в громадсько-освітній діяльності використовувалися різноманітні форми і методи роботи з метою налагодження більш тісного контакту з трудящими масами.

Водночас слід відзначити, що, незважаючи на наявність в діяльності ХІФТу демократичних тенденцій, вона протікала в руслі ліберального культурництва, тому що погляди більшості членів Товариства все ж таки не виходили за межі буржуазно-демократичного світогляду.

Список літератури: Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Малороссии в XVII—XVIII ст. Записки Харьк. ун-та, кн. 1, 2, 3. Харьков, 1909, с. 1—116; 117—210; 211—296. 2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1918. 308 с. 3. Записка во вопросу о цензуре книг на малороссийском языке. Харьков, 1905. 8 с. 4. Записка об ученых трудах проф. А. Мазона — «Известия Академии наук СССР», VII сер., отделение гуманитарных наук, № 8—10, Л., 1920. 470 с. 5. Пельтцер А. Р. Происхождение анекдотов в русской словесности. — Сб. ХИФО, 1899, т. с. 57—117. 6. Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 14, Харьков, 1905. 452 с. 7. Сумцов М. Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів та середніх шкіл. Харків, 1919. 87 с. 8. Сумцов М. Ф. Малорусская цензура. — «Русские ведомости», 1905, 17 марта. 9. Сумцов Н. Ф. Памяти И. Я. Франко. — «Южный край», 1916, 10 ноября. 10. Сумцов Н. Ф. Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература. «Южный край», 1914, 24 января. 11. Сумцов Н. Ф. «Этюды по человеконенавистничеству». — «Южн. край», 1916, 10 февраля. 12. Сумцови М. і Д. Географія України. Харків, 1921. 71 с. 13. Указатель к периодическим изданиям историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886—1914 гг. Изд-во ХГУ, 1955. 70 с. 14. Архів АН СРСР, Ленінград, ф. 849. 15. Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 794, 746. 16. Харківський обласний державний архів, ф. 200. 17. Центральна наукова бібліотека Харківського університету, відділ рукопису.

* Архівну — Д. І. Багалій, археологічну — О. С. Федоровський, монументально-архітектурну — С. О. Таранушенко, етнографічну — М. Ф. Сумцов.

ПРИЧИНИ І ХАРАКТЕР ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
В РИМІ 193—197 рр.

В. І. Ленін відзначав, що громадянські війни «становлять природне, при певних обставинах неминуче продовження, розвиток і загострення класової боротьби» [2, т. 30, с. 127].

Висвітлюючи історію римського рабовласницького суспільства, радянські дослідники приділяють значну увагу вивченню громадянських воєн того періоду. Найбільш детально висвітлено події воєн II—I ст. до н. е. [3—7] і війни 68—69 рр. н. е. [8, 9].

Набагато менше уваги приділялося подіям громадянської війни 193—197 рр. На це вказував зокрема В. Н. Дьяков ще в 1957 р. [10, с. 54]. До цього часу в радянській історіографії зазначеному питанню не присвячено жодної монографії і навіть статті. В деяких працях розглядається ряд проблем війни, але їх дослідження — не головна мета авторів [10—16]. Не дається також чіткого визначення класового характеру війни, її причин, наслідків, впливу останніх на подальший розвиток Римської імперії. Тому виникає необхідність у висвітленні цих питань, що і є метою нашої статті.

Ленінське положення про зв'язок громадянських воєн з розвитком класової боротьби вказує на необхідність аналізу міжкласових і внутрікласових відносин для з'ясування причин громадянської війни.

В радянській історіографії спроба аналізу соціальних відносин у римському рабовласницькому суспільстві кінця II—початку III ст. н. е. була зроблена О. М. Штаерман [13]. Ми вважаємо вірними її висновки про те, що для цього періоду існування імперії характерне загострення взаємовідносин між різними фракціями пануючого класу. Серед них можна виділити три основні, які мали цілком визначені політичні програми: земельна знать західних провінцій, великі землевласники східних провінцій, муніципальні рабовласницькі кола. Кожна з цих фракцій намагалася домогтися проведення внутрішньої і зовнішньої політики імператорської влади в своїх інтересах. Власники маєтків у західних провінціях хотіли, щоб внутрішня політика сприяла зосередженню земель імперії у приватних руках, а зовнішня — забезпечувала їх дешевою робочою силою [13, с. 306—307]. Їх противники у східних провінціях домогалися того ж, але якщо землевласники Заходу виступали за ослаблення центральної імператорської влади і обмеження повноважень намісників провінцій (вони використовували в своїх володіннях як основну робочу силу не рабів, а колонів, і не потребували сильної центральної влади, як гарантії свого панівного становища), то земельна знать Сходу виступала за сильну імператорську владу і армію, як засіб придушення можливих виступів рабів,

що залишалися основною робочою силою в їх володіннях [13, с. 308]. Цим двом фракціям класу рабовласників протистояла третя, пов'язана з дрібною і середньою міською муніципальною власністю. Її представники виступали за збереження міського ладу і міської автономії, обмеження економічної і політичної могутності великих власників, відмову від завоювань і воєн взагалі, за збереження миру будь-якою ціною, а також за сильну імператорську владу, яка могла б захистити їх від експлуатованих мас і від магнатів [13, с. 309].

Аналіз змін у внутрішній і зовнішній політиці римських імператорів кінця II ст. н. е. показує, що вони пов'язані з тим, чий інтереси відображав той або інший імператор. Так, Л. А. Коммод (180—192 рр.), конфіскував землі провінціальних багатіїв, обмежував самоуправство кондукторів, знижував ціни на продовольство, наділяв землею солдатів і підвищував їм платню, повертав у рабство «невдячних» вільновідпущеників, придушував виступи «розбійників» і відкуповувався від «варварів». Усі ці заходи Коммод здійснював фактично в інтересах муніципальних рабовласників імперії, чим пояснюється ненависть до нього сенатських кіл і їх радість з приводу його смерті [17, II, 3].

Протилежну політику проводив П. Г. Пертинакс, який став імператором після смерті Коммода (31 грудня 192 р.) і правив до кінця березня 193 р. Час його правління був недовгим, але виходячи з того, що він намагався проводити активну зовнішню політику, повернув власникам конфісковані за Коммода землі і рабів, дозволив бажаним займати запущені імператорські землі, зменшив фонд аліментарних установ, який витрачався на утримання бідноти, можна зробити висновок, що цей імператор виражав інтереси великих землевласників.

Прямо протилежні і однаково рішучі заходи Коммода і Пертинакса, як відмічає О. М. Штаерман [13, с. 331—332], спричинили різке загострення суперечностей всередині пануючого класу Римської імперії, що вилилось у відкриту збройну боротьбу і стало основною причиною виникнення громадянської війни 193—197 рр.

В. І. Ленін підкреслював, що «... з точки зору марксизму, тобто сучасного наукового соціалізму, основне питання при обговоренні соціалістами того, як слід оцінювати війну і як слід ставитись до неї, полягає в тому, за що ця війна ведеться, які класи її підготовляли і спрямовували» [2, т. 32, с. 76—77]. З'ясовуючи це питання стосовно громадянської війни 193—197 рр., можна зробити висновок, що вона велася з метою висунути на імператорський престол людину, яка б проводила внутрішню і зовнішню політику в інтересах тієї чи іншої фракції класу рабовласників.

Боротьба за володіння престолом велась між військами намісників трьох провінцій: Паннонії (Септімій Север), Сирії

(Песценній Нігер) і Британії (Клодій Альбін). Розглянемо питання про соціальну опору кожного з претендентів на імператорський престол. При цьому слід мати на увазі де був висунутий той чи інший претендент, що повідомляють джерела про його прихильників, як він ставився до різних верств населення в тих областях імперії, які в ході війни потрапили під його владу, в чиїх інтересах він здійснював перетворення після проголошення імператором і ставлення до нього авторів джерел, в яких описуються події громадянської війни 193—197 рр.

Септімій Север був проголошений імператором у першій половині квітня 193 р. в Карнунтумі, штаб-квартирі одного з легіонів провінції Паннонії [18, V, Sev., IV]. Після цього його відразу ж визнали імператором легіони і намісники всіх придурнайських провінцій, для яких на той час характерні відсутність великих імператорських і приватних земельних володінь, а також визначна роль ветеранів у муніципальному житті [13, с. 227]. Виступивши в похід на Рим, Север узяв собі ім'я Пертинакса [17, 11, 10]. Захопивши Рим, він не здійснив значних перетворень і з власної ініціативи дав клятву не страчувати жодного сенатора без спеціальної постанови сенату [18, V, Sev, VII; 20, 11, 14]. Відразу після перемоги над П. Нігером він не карав на смерть сенаторів, які потрапили до нього в полон [18, V, Sev, IX]. Однак усе це можна пояснити не тим, що Север хотів у дусі Пертинакса правити імперією разом з сенатом, а зовсім іншими причинами. Ім'я Пертинакса він, певно, взяв з тим, щоб якось зменшити можливий опір населення Італії під час походу на Рим. Клятву не страчувати сенаторів, як і милість до полонених — прихильників Нігера, можна пояснити тим, що Север хотів бути впевненим у тому, що сенатори на Заході не піднімуться проти нього під час боротьби з Нігером на Сході. Адже після відкритого виступу Альбіна і перемоги над ним Север «забув» про свою клятву і почав карати сенаторів і конфіскувати їх майно [18, V, Sev. XII; Alb., XII], тому що його становище в імперії було вже достатньо міцним.

Наведені факти дозволяють зробити висновок, що Септімій Север виражав інтереси муніципальних рабовласницьких кіл. Підтвердженням цього є те, що автори джерел, яких можна вважати виразниками інтересів сенатських кіл, ставляться до Септімія Севера досить вороже [10, с. 21].

При поверховому аналізі подій громадянської війни 193—197 рр. може скластися враження, що вона велася не різними фракціями класу рабовласників, а арміями провінцій Римської імперії. Але обставини проголошення імператором Клодія Альбіна, на наш погляд, показують, що ініціатива розв'язання війни належала не провінційним арміям. На відміну від Севера і Нігера, Клодія Альбіна, який до моменту початку війни був намісником Британії і мав під своїм командуванням три легіони [10, с. 21], проголосив правителем західної частини імперії

його майбутній суперник С. Север, а не підлеглі його легіони [17, II, 15]. На наш погляд, це сталося тому, що Альбін був намісником саме Британії, яка в кінці II ст. н. е. порівняно з іншими провінціями незначною мірою відчувала вплив Риму [13, с. 192]. Британія не мала достатньої кількості представників тієї чи іншої фракції класу рабовласників, загострення суперечностей між якими привело до виникнення війни, а римський елемент був репрезентований головним чином солдатами розташованих тут легіонів. Це і пояснює особливий процес проголошення Альбіна імператором. Можна вважати закономірним, що Альбін виступив проти Севера не тоді, коли останній вів боротьбу проти Нігера, а тільки після перемоги Севера над своїм східним суперником. Це пов'язано з тим, що в цей час він ще не мав певної соціальної опори. Як відомо, після поразки Альбіна воєначальники Севера здійснювали каральні заходи головним чином не в Британії, а в Галлії і Іспанії [18, V. Sev., XII], де позиції великих землевласників і аристократії були особливо сильними [13, с. 160, 170]. Можна припустити, що проти Севера Альбін виступив тільки після того, як зблизився з цими верствами населення Галлії і Іспанії. Це вимагало часу, а саме тоді точилася боротьба Севера з Нігером, під час якої великі землевласники і знать Галлії та Іспанії, певно, встигли переконатися в чиїх інтересах буде правити Септімій Север, і відважилися на відкритий виступ проти ставленника дунайських провінцій. Клодій Альбін, з його аристократичним походженням, посадою правителя західної частини імперії і підвладним йому військом цілком влаштував цю фракцію класу рабовласників.

Таким чином, ґрунтуючись на аналізі обставин проголошення Клодія Альбіна імператором, його соціальної опори, а також враховуючи позитивну оцінку авторів, близьких до сенатських кіл, можна вважати, що К. Альбін, як і інші претенденти на імператорський престол, був ставлеником не солдатів підлеглих легіонів, а однієї з основних фракцій класу рабовласників: земельної знаті західних провінцій.

Ю. М. Штаерман, з'ясовуючи питання про соціальну опору Песценнія Нігера, дійшла висновку, що за ним в основному йшли міські «середні верстви». Великі землевласники Сходу його не підтримували, тому що під час боротьби Нігера з Севером перебували на боці останнього, а сам Нігер під час панування на Сході ставився до великих власників вороже [13, с. 332]. На наш погляд, ця точка зору не вірна. Свої висновки О. М. Штаерман робить, виходячи з повідомлень джерел про те, що, по-перше, після перемоги Севера над Нігером до «варварів» втекло багато ремісників — прихильників Нігера; по-друге, Север не страчував senatorів після перемоги на Сході, а Нігер стратив багатьох «знатних мужів» [13, с. 332]. Але при більш уважному аналізі цих повідомлень можна зробити висно-

вок, що факт втечі за межі римських володінь багатьох ремісників під час наступу Севера на Сході ще не свідчить про те, що саме вони — основна соціальна опора Нігера. Нам здається більш вірним пояснювати втечу жителів страхом не перед помстою Севера, а перед наслідниками будь-яких воєнних дій на території міст. Про таку панічну втечу свідчать джерела [17, III, 4]. Те, що Север не страчував сенаторів після перемоги над Нігером, також не є доказом того, що серед прихильників останнього сенатори були винятком. Вище вже йшлося про те, чому Север був милостивим до них. Крім того ми маємо вказівки джерел на те, що Нігер користувався певною симпатією сенаторів [18, V, Nig., 11]. Автори вказують, що серед прихильників Нігера були сенатори, при чому не тільки серед його воєначальників [19, 74, 8, 4; 18, V, Sev., IX; V. Nig., VI]. Автор біографії П. Нігера відмічав, що після того, як Север дізнався про повстання Альбіна, він розлютився і «... стратив незчисленну кількість сенаторів» [18, V, Nig., VI]. Оскільки Север дізнався про повстання перебуваючи на Сході [20, 111, 5], можна припустити, що серед страчених значну кількість становили сенатори — прихильники Нігера. Що ж до втрати Нігером багатьох «знатних мужів», то, навіть не торкаючись питання про достовірність цього повідомлення, слід відзначити, що в данному випадку мова йде не про Малу Азію — основну базу Нігера, а про Грецію, Фракію і Македонію [18, V, Nig., V]. Характерно, що автори, які позитивно відзиваються про К. Альбіна, дають таку ж оцінку і П. Нігеру, що було б неможливо при ворожому ставленні останнього до тих кіл, чий інтереси захищав К. Альбін.

Слід відзначити особливість становища Нігера в ході цієї війни. Якщо Северу і Альбіну довелося воювати тільки тими силами, які були в їх розпорядженні у боротьбі за імператорський престол, то серед прихильників Нігера можна назвати жителів римських володінь на Сході, і правителів сусідніх держав [17, III, 1]. Але і битися йому довелося не тільки з військами С. Севера: коли на територію східних провінцій ступили війська останнього, частина міст і населення зайняли ворожу по відношенню до Нігера позицію [17, III, 6]. Мабуть тут відіграло роль і те, що на Сході поряд з великим імператорським і приватним землеволодінням у досить значних масштабах існувало і муниципальне [20, с. 55], а також те, що міста Сходу здавна ворогували між собою [17, III, 2].

Хоча дані джерел не дають можливості скласти повне уявлення про те, в чій інтересах правив Нігер під час свого панування на Сході, але побічні повідомлення про його прихильників, ставлення до нього авторів джерел дозволяють припустити, що найімовірніше він виражав інтереси великих землевласників східних провінцій.

Незважаючи на те, що у боротьбу були втягнуті різні верстви населення Римської імперії, ми, виходячи з ленінської вказівки на те, що «... доказ того, який справжній соціальний, або точніше: справжній класовий характер війни міститься ... в аналізі об'єктивного становища командуючих класів в усіх воюючих державах» [2, т. 27, с. 286], можемо зробити висновок: по своєму класовому характеру громадянська війна 193—197 рр. у Римі була війною між різними фракціями пануючого класу рабовласників римського суспільства, яка виникла внаслідок загострення суперечностей всередині цього класу. По своїй формі вона вилілась у війну між провінційними арміями імперії, тому що армія була «матеріальною опорою уряду» [1, с. 299].

Список літератури: 1. *Енгельс Ф.* Бруно Бауер і первісне християнство. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 295—303. 2. *Ленін В. І.* Повне зібр. тв., т. 27, 30, 32, 49. 3. *Машкин Н. А.* Принципат Августа. М.—Л., 1949. 687 с. 4. *Утченко С. Л.* Идеологическая борьба в Риме накануне падения Республики. М., 1951. 300 с. 5. *Утченко С. Л.* Кризис и падение Римской республики. М., 1951. 288 с. 6. *Утченко С. Л.* Древний Рим. События, люди, идеи. М., 1969. 324 с. 7. *Утченко С. Л.* Юлий Цезарь. М., 1976. 365 с. 8. *Бокщанин А. Б.* Социальный кризис Римской империи в I в. н. э. М., 1934. 239 с. 9. *Гольденберг В. А.* Очерки по истории Римской империи в I веке н. э. Гражданская война 69 г. н. э. Харьков, 1958. 119 с. 10. *Дьяков В. Н.* Начало политического кризиса Римской империи (180—235). — Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. 104, 1957, с. 3—34. 11. *Сергеев В. С.* Очерки по истории древнего Рима, ч. 2, М., 1938. 329 с. 12. *Кудрявцев О. В.* Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. М., 1957. 411 с. 13. *Штаерман Е. М.* Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. М., 1957, 512 с. 14. *Бокщанин А. Б.* Парфия и Рим, ч. 2, М., 1966, 303 с. 15. *Сергеев В. С.* Римская империя (последние Антонины и Северы). — «Исторический журнал», 1940, № 3, с. 109—121. 16. *Смышляев А. Л.* Септимий Север и римская юриспруденция. — «Правоведение», изд-во ЛГУ, 1975, № 5, с. 62—69. 17. *Herodiani Hist (origiarum) lib (ri) VIII.* Editi cura Jo (annis) H. Boederi (cum eisdem notis). Argentarati (Strassburg) ex officina Jo. Phil. Mulbii, 1644, 463 с. 18. *Scriptores historiae Augustae.* Ed. Ernestus Hohl. Ed stereotipa ed. prioris (MXXMXXVII) cum addendis ad Vol. I et Vol. II. Vol. I Lipsiae, Teubner, 1955. 19. *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt.* Edidit Ursulus Philippus Boisseuain. Vol. III. Adiecta sunt specimina phonotipica tria libri Vaticanani N 1288, Berolini, apud Weidmannos, MDCCCXI. 20. *Ранович А.* Восточные провинции Римской империи в I—III вв. н. э. М.—Л., 1949. 264 с.

О. О. ЧУВПИЛО, канд. іст. наук

ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС І ПРОФСПІЛКИ (20-ті роки ХХ ст.)

Велика Жовтнева соціалістична революція зумовила початок загальної кризи капіталізму, одним з виявів якої стала криза колоніальної системи імперіалізму.

Після перемоги соціалістичної революції в Росії національно-визвольний рух в Індії набув всенародного характеру. В. І. Ленін в 1920 г. відзначив, що під впливом Жовтня в Індії,

як і в інших поневолених країнах «пробуджується свідомість і з кожним днем зростає революційний рух» [2, с. 171]. У боротьбі за незалежність почав брати активну участь і індійський робітничий клас, однак внаслідок ряду причин керівництво антиімперіалістичною боротьбою утримувала в своїх руках національна буржуазія, головна політична організація якої — Індійський національний конгрес (ІНК) очолювала визвольний рух народу.

Взаємовідносини ІНК і робітничого руху спеціально ще не досліджувалися радянськими і зарубіжними істориками-марксистами. В роботах В. В. Балабушевича, О. М. Дьякова, Т. Ф. Девяткіної, Ю. Г. Литвиненко, І. М. Хашимова і Л. В. Шапошникової розглядаються тільки деякі аспекти цього питання.

Більшість індійських буржуазних авторів намагаються довести, що Конгрес нібито завжди піклувався про робітничий клас і захищав його від експлуатації як англійського імперіалізму, так і індійської буржуазії. Вони також підкреслюють, що лише поєднання робітничого руху з так званим національним елементом (під яким розуміється національна буржуазія) могло привести пролетаріат до певних успіхів. Подібні твердження ми знаходимо в роботах С. К. Боса [14], П. П. Лакшмана [18], А. Матхур і Дж. Матхур [19], Н. П. Рамана [20], Шіви Б. Рао [21], Ч. Реврі [22] та ін.

В цілому індійські буржуазні історики не визнають за робітничим рухом права на самостійність, а тим більше на керівну роль у боротьбі за національне визволення, всіляко намагаються довести, що він нібито завжди перебував під впливом національної буржуазії. Взаємовідносини ІНК і робітничого руху висвітлюються виключно з такої точки зору.

Мета цієї статті — розкрити позицію Індійського національного конгресу в робітничому питанні в 20-ті роки ХХ ст., коли керівництво ІНК намагалося підкорити робітничий рух своєму впливові.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці класиків марксизму-ленізму з національно-колоніального питання, насамперед, роботи В. І. Леніна, в яких аналізується суть національно-визвольного руху і відношення до нього пролетаріату [1, 2, 3, 4]. В роботі використані документи з історії індійського комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху [5, 6, 9] і матеріали ІНК [7, 8].

Слід відзначити, що в перші роки існування ІНК, (а він виник у 1885 р.) його діячі приділяли мало уваги робітничому рухові. В рішеннях Конгресу і в виступах його керівників за перші три десятиріччя діяльності організації важко знайти якінебудь згадки про робітниче питання. Це пояснюється тим, що в той час боротьба індійського пролетаріату ще не набула розмаху і не стала істотним фактором у політичному житті країни. Однак становище різко змінилося в роки революційного підне-

сення (1918—1922 рр.), коли робітничий клас Індії виступив як одна з найважливіших сил національно-визвольного руху. З того часу лідери ІНК почали докладати всіх зусиль, щоб підкорити своєму впливові робітничий рух. На сесії в Амрітсарі (грудень 1919 р.) президент ІНК М. Неру вперше в історії Конгресу вказав на необхідність вирішення цього питання і в зв'язку з цим підкреслив важливість такого заходу, як підвищення життєвого рівня робітників. Він висловив також побажання надати їм право голосу [7, с. 467]. Більшістю голосів була прийнята резолюція, в якій рекомендувалося провінціальним комітетам Конгресу допомагати в організації профспілок по всій країні для більш широкого залучення робітників до національно-визвольного руху, але під керівництвом конгресистів [18, с. 17].

Втілюючи в життя це рішення, діячі ІНК взяли активну участь у діяльності профспілок і утворенні загально-індійського профспілкового центру. Вони відіграли також значну роль у скликанні першої сесії Всеіндійського конгресу профспілок (ВІКП), яка відбулася 31 жовтня 1920 р. в Бомбеї. Її головою було обрано одного з лідерів ІНК Л. Л. Рая. До керівних органів входили переважно конгресисти. Головним завданням індійського пролетаріату сесія проголосила боротьбу за поліпшення економічного становища робітників [5, с. 206—215].

Сесія ІНК в Нагпурі (грудень 1920 р.) переважною більшістю голосів прийняла резолюцію, в якій вказувалося на необхідність встановлення повного контролю над робітничим рухом. Робочому комітету ІНК доручалося призначити комісію для розробки ефективних заходів у цьому напрямку [18, с. 18].

Після Нагпурської сесії лідери Конгресу по-справжньому приступили до здійснення своїх планів щодо робітничого руху країни. Їм вдалося майже повністю захопити керівництво ВІКПом, а також очолити більшість профспілок на місцях.

На другій сесії ВІКПу, яка проходила в Джхарія з 30-го листопада по 2-ге грудня 1921 р., у розпал антиімперіалістичної боротьби, головували діячі ІНК. Більшість рішень сесії були реформістськими і не виправдали надій пролетаріату. В своєму виступі голова сесії Дж. Баптіста підкреслив, що поліпшення становища індійських робітників неможливе без звільнення від англійського гніту. Але при цьому він звернувся з закликом до колоніальних властей і буржуазії вирішити робітниче питання в дусі взаємної симпатії і співробітництва, що на ділі означало згортання класової боротьби пролетаріату. Сесія прийняла рішення про участь індійських профспілок у русі неспівробітництва, яким керував Конгрес. Під тиском рядових делегатів була прийнята також резолюція, що закликала робітників усього світу допомогати народу Радянської Росії в ліквідації голоду і наслідків війни [5, с. 311—319]. Результати першої і другої сесії ВІКПу свідчать про те, що лідерам ІНК на початку 20-х р. вдалося добитися певного впливу в профспілковому русі. Це

давало їм можливість обмежувати діяльність профспілок вирішенням питань лише економічного характеру, тобто проводити політику, яка б не відповідала корінним інтересам робітничого класу. Внаслідок цього профспілки Індії в більшості випадків не займали чітких позицій у боротьбі за інтереси пролетаріату і не сприяли об'єднанню його сил.

Характерна у цьому відношенні діяльність одного з найбільших профспілкових об'єднань Індії — Ахмадабадського союзу текстильників, який утворився в 1920 р. за участю лідера Індійського національного конгресу М. К. Ганді і перебував під його впливом. З самого початку союз відмовився від використання масових виступів на захист інтересів робітників і був переведений на основі пропаганди принципів «класового миру» [16, с. 30].

Серед робітників не велася робота по роз'ясненню необхідності зміцнення профспілок як класових організацій. Цю роботу в повній мірі могла здійснити тільки комуністична партія. Відсутність такої організуючої сили (КПІ була утворена лише в 1925 р.) негативно впливала на розвиток індійського робітничого руху.

Але, незважаючи на всі намагання конгресистів перетворити профспілки в органи класового співробітництва, передова частина індійського пролетаріату піднімалася на боротьбу. Так, після прийняття Конгресом у лютому 1922 р. відомих Бардольських рішень про припинення масового антиімперіалістичного руху страйкова боротьба індійських робітників не припинилася, а навпаки, посилилась. У 1922 р. вони провели 278 страйків, в яких взяло участь 435 434 чол. [17, с. 138]. Причому, значно зросла тривалість страйків, що свідчило про їх більшу організованість.

Активізація робітничого руху викликала тривогу індійської буржуазії. На сесії ІНК в Гайя (грудень 1922 р.) президент Конгресу Ч. Р. Дас вказував на ріст активності пролетаріату і поставив перед конгресистами завдання повністю поставити під контроль робітничий рух країни. «Ми надто довго виявляли повільність у робітничому питанні, — говорив Ч. Р. Дас. — Якщо Конгресу не вдасться виконати свій обов'язок, то в країні з'являться організації робітників і селян, відірваних від нього і боротьби за сварадж*. В атмосферу мирної революції вони неминуче внесуть класову боротьбу... Якщо Конгрес хоче уникнути такої сумної перспективи, то давайте візьмемо справу робітників і селян в свої руки і організуємо їх як з точки зору їх особистих інтересів, так і з точки зору підпорядкування цих інтересів справі боротьби за сварадж» [7, с. 601].

Більшістю голосів делегати сесії прийняли резолюцію з робітничого питання, в якій підкреслювалося, що конгресисти по-

* Сварадж — самоврядування Індії у межах Британської імперії.

винні активізувати роботу по організації промислових і сільськогосподарських робітників з метою встановлення повного контролю над робітничим рухом країни. В резолюції вказувалось на необхідність поліпшення відносин між капіталістами і робітниками, а також активного залучення робітників до національно-визвольного руху [8, с. 236].

На сесії в Гайя утворилася так звана свараджистська партія, яка незабаром стала провідною силою в Конгресі. З її утворенням почався новий етап у політиці ІНК по відношенню до робітничого руху. Одним з головних пунктів програми партії був пункт про необхідність посилення роботи по організації робітників з метою підкорення їх своєму впливу [9, с. 2—3, 4—5]. Її лідер Ч. Р. Дас навіть виношував плани утворення в Індії реформістської робітничої партії на зразок англійської лейбористської партії.

Свараджисти розгорнули велику пропагандистську і агітаційну діяльність серед промислових і сільськогосподарських робітників, намагаючись повністю завоювати керівництво як окремими профспілками, так і ВІКПом і спрямувати боротьбу індійського пролетаріату по шляху реформізму. Слід відзначити, що свараджистам вдалося міцно закріпити позиції ІНК у робітничому русі. Таким чином, до кінця 20-х р. керівництво ВІКПом і більшістю профспілок на місцях залишалось в руках націонал-реформістських лідерів, які всіляко перешкоджали ідейному і організаційному зростанню індійського пролетаріату, перетворенню його в самостійну політичну силу.

До основних причин, які зумовили посилення позицій конгресистів у робітничому русі можна віднести такі:

1. Індійська буржуазія в особі Національного конгресу проникла в робітничий рух до утворення КПІ, що негативно вплинуло на його подальший розвиток

2. Робітничий клас Індії не мав досвіду класової боротьби. Наявність феодальних пережитків в індійському суспільстві в значній мірі перешкоджала формуванню його класової свідомості і зростанню політичної активності.

3. В робітничому русі Індії до Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії не було ідеології, яка могла б протистояти розповсюдженню впливу буржуазії серед робітників.

4. В той час як індійський робітничий клас тільки робив перші кроки в організації своїх сил, індійська буржуазія мала свою партію — Індійський національний конгрес, яка виступала як загальнонаціональний орган боротьби з англійським імперіалізмом.

На третій сесії ВІКПу, яка відбулася в Лахорі 26—27 березня 1923 р., більшість делегатів становили представники свараджистів. Головуючий Ч. Р. Дас у своєму виступі зупинився на питаннях організації робітників. При цьому він вка-

зував на важливість утворення робітничої партії з метою більш активного залучення робітників під керівництвом ІНК до боротьби за загальнонаціональні інтереси (сварадж), підкресливши, що без широкої участі трудящих ця боротьба приречена на невдачу. Ч. Р. Дас не міг не враховувати настроїв мас. Тому він висловився за встановлення «свараджу для мас, а не для класів» і закликав робітників боротися за сварадж для більшості населення [6, с. 70—73].

Але під час дебатів виявилось небажання реформістської верхівки ВІКПу організувати рух робітників за встановлення свараджу для мас. Виступаючи в основному акцентували увагу на згортанні класової боротьби під приводом боротьби за загальнонаціональні інтереси. Конгресистам вдалося добитись того, що рішення сесії здебільшого були реформістськими і не відповідали інтересам робітничого класу [6, с. 74—96].

Четверта сесія ВІКПу проходила також під головуванням Ч. Р. Даса 30—31. березня 1924 р. в умовах посилення страйкової боротьби індійського пролетаріату. Ця обставина позначилася на роботі сесії. Одним з головних питань, що обговорювалися, було питання про відношення ВІКПу до Червоного Інтернаціоналу профспілок. Генеральний секретар ВІКПу, правий реформіст Н. Джоші, та його прихильники наполягали на приєднанні індійських профспілок до реформістського Амстердамського інтернаціоналу і вступі до реформістських міжнародних робітничих об'єднань. Значна кількість делегатів, в тому числі і конгресисти, виступили проти цієї пропозиції. Більшістю голосів вона була відхилена, а розгляд питання перенесено на пізніший час [6, с. 323—347].

Після четвертої сесії ВІКПу в профспілковому русі Індії з'явилися деякі нові риси, які полягали у зародженні лівого крила. Це змушені визнати навіть буржуазні автори. Так, Шіва Б. Рао відзначав, що, починаючи з 1924 р., в індійському профспілковому русі посилювалися бойові тенденції. Він пов'язував це з початком діяльності комуністів у профспілках і в усьому робітничому русі [21, с. 149]. В роботі А. Матхур та Дж. Матхур також вказується на те, що з 1924 р. у профспілках збільшився вплив комуністів і посилилась політична диференціація серед робітників [19, с. 240]. Арешти 1924 р. і процес над рядом індійських комуністів на деякий час загальмували розвиток цих тенденцій. Але з новою силою вони відновилися після утворення Комуністичної партії Індії, яка розгорнула роботу по створенню нових профспілок і звільненню вже існуючих з-під впливу конгресистів.

Посилення впливу комуністів у профспілках викликало занепокоєння серед керівництва ІНК. На сесії в Канпурі (грудень 1925 р.) його лідери з великою тривогою говорили про посилення класової боротьби робітників, зменшення впливу конгресистів у профспілках і активізацію діяльності комуністич-

тів і діячів лівого крила. Сесія висунула завдання активізувати роботу по створенню реформістських профспілок і вказала на важливість поліпшення відносин між підприємцями і робітниками, з метою ліквідації основи класових конфліктів [7, с. 808].

Але, незважаючи на заходи керівництва ІНК, вплив комуністів і діячів лівого крила серед робітників все збільшувався. Хоча конгресисти утримували керівництво ВІКПом в своїх руках, в ньому посилювалася боротьба різних течій. Починаючи з 1927 р., комуністи вже виступали у ВІКПі як самостійна група зі своєю платформою. Вони поставили питання про участь профспілок у боротьбі за незалежність і закликали не підкорятися впливу тред-юніонів та Амстердамського інтернаціоналу. Навіть буржуазний дослідник С. К. Бос зазначає: «Комуністи були рішучою і дуже дисциплінованою групою» [14, с. 167].

В березні 1927 р. відбулася сьома сесія ВІКПу, більшість на якій становили представники ІНК. Головував конгресист Р. Прасад [12, с. 713]. Хоча рішення сесії в основному були реформістськими, велике значення мало те, що проти конгресистів виступили комуністи і члени робітничо-селянських партій [15, с. 22]. Результати роботи сесії аналізувалися на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу) у травні 1927 р. ВІКК доручив робочому комітету призначити спеціальних осіб для ведення пропагандистської та організаційної роботи серед робітників [10].

Однак передова частина робітників йшла за профспілками, очолюваними найбільш послідовними виразниками інтересів пролетаріату — комуністами. Як писав Дж. Неру, «передові робітники сторонилися Національного конгресу. Вони не довіряли його лідерам і вважали його ідеологію буржуазною і реакційною» [13, с. 220].

Таким чином, в кінці 20-х років у ВІКПі чітко визначилися три течії: праві, конгресисти, комуністи і інші революційні профспілкові діячі. В свою чергу серед конгресистів значний вплив мало ліве крило, представники якого часто співробітничали з революційними елементами.

Втрата конгресистами своїх позицій у робітничому русі змусила лідерів ІНК приділяти все більшу увагу робітничому питанню. Тому воно постійно обговорювалося на засіданнях ВІККу, робочого комітету і сесіях Конгресу в Мадрасі, Калькутті і Лахорі. Були прийняті рішення про співробітництво конгресистських профспілок з профспілками, які знаходилися під впливом комуністів. Це рішення було прийнято під тиском лівого крила ІНК на чолі з Дж. Неру і С. Ч. Босом, які виступали за об'єднання сил пролетаріату для боротьби за незалежність.

Слід відзначити, що, незважаючи на згоду співробітничати з конгресистськими профспілками у визвольному русі, комуніст-

ти виступали проти пропагованої Конгресом гармонії праці і капіталу, відстоюючи єдино вірний принцип організації профспілок на класовій основі. На сесіях ВІКПу комуністи і конгресисти (особливо ліві) часто давали спільну відсіч правим реформістам, які були проти участі робітників у політичних виступах і визнавали тільки економічну боротьбу.

На восьмій сесії ВІКПу (листопад 1929 р.) праві реформістські лідери виступили проти співробітництва з Міжнародною Лігою боротьби з імперіалізмом і наполягали на участі в комісії Уїтлі, яка була послана в Індію англійським урядом з метою винайдення засобів боротьби з впливом комуністів серед пролетаріату. Комуністи, ліві конгресисти і інші революційні елементи ВІКПу виступили за бойкот комісії Уїтлі, участь у Лізі боротьби з імперіалізмом і визнання революційної профспілки «Гірні Камгар». У відповідь на це праві реформісти вийшли зі складу ВІКПу і утворили паралельний профцентр — Всеіндійську федерацію профспілок. Конгресисти залишилися в складі ВІКПу, сподіваючись перетворити його в орган розповсюдження ідеології Конгресу серед робітників [11].

Розкол ВІКПу не послабив ідеологічної боротьби в робітничому русі. Індійський пролетаріат поступово звільнювався з-під впливу буржуазії, що змусило конгресистів посилити свою діяльність у профспілках. В 1930 р. ІНК створив комітет по робітничому питанню, перед яким поставив завдання обмежувати робітничий рух, знову підкорити його впливові конгресистів, боротися з поширенням марксистської ідеології серед робітників. Активізація діяльності ІНК в робітничому русі, його боротьба проти марксистської ідеології привели до нового розколу. На одинадцятій сесії ВІКПу (липень 1931 р.) останній розколовся на два профспілкових центри — Всеіндійський конгрес профспілок, очолюваний конгресистами, і Червоний конгрес профспілок під керівництвом комуністів.

Таким чином, індійська буржуазія в особі ІНК на протязі 20-х рр. домоглася значного впливу на робітничий рух, використовуючи недосвідченість пролетаріату. Але після утворення КПП і активізації діяльності лівого крила профспілок буржуазія почала втрачати свої позиції.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення. — Повн. збір. тв., т. 27, с. 57—63. 2. *Ленін В. І.* Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. — Повн. збір. тв., т. 40, с. 161—180. 3. *Ленін В. І.* Індійській революційній асоціації — Повн. збір. тв., т. 41, с. 114. 4. *Ленін В. І.* Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня (II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р.). — Повн. збір. тв., т. 41, с. 230—235. 5. Documents of the history of the Communist Party of India. Vol. 1. 1917—1922. New Delhi, 1971. 640 p. 6. Documents of the history of the Communist Party of India. Vol. 2. 1923—1925. New Delhi, 1974. 756 p. 7. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934. 941+18 p. 8. Indian National Congress. 1920—1923. Being a collection of the resolutions

of the Congress and of the All-Indian Congress committee and of the Working committee of the Congress from September 1920 to December 1923. Allahabad, 1924. 10+351 p. 9. Speeches and documents on the Indian constitution. 1921—1947. Vol. I. Bombay, 1957. 433 p. 10. «The Bombay Chronicle», May 20, 1927. 11. «The Hindu», December 6, 1929. 12. «Inprecorr», 1927, vol. 7, N 34. 13. Неру Дж. Автобиография. Пер. с англ. М., 1955. 656 с: 14: Bose S. K. The industrial worker in India. London, 1967. 433 p. 15. Bradley B. F. Trade-unionism in India. Bombay, 1935. 7+251 p. 16. Dange S. A. On the Indian trade union movement. Calcutta, 1952. 6+62 p. 17. Industrial labour in India. Geneva, 1938. 8+335 p. 18. Lakshman P. P. The Congress and labour movement in India. Allahabad, 1947. 174 p. 19. Mathur A., Mathur J. Trade union movement in India. Allahabad, 1957. 303 p. 20. Raman N. P. Political involvement of India's trade unions. Bombay, 1967. 203 p. 21. Rao B. Shiva. The industrial worker in India. London, 1939. 263 p. 22. Revri C. The Indian trade union movement. An outline history (1880—1947). New Delhi, 1972. 295 p.

В. Ф. ПАХОМОВ

ЖИТЛОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ НАРОДНОГО ФРОНТУ В ЧІЛІ (1938—1941 рр.)

Житлова проблема — одна з найскладніших у капіталістичному суспільстві. В діяльності уряду, який став на шлях здійснення соціально-економічних перетворень, її вирішенню приділяється значна увага.

З цієї точки зору безсумнівний інтерес для дослідження має житлова політика уряду Народного фронту в Чилі у 1938—1941 рр., коли він зробив спробу вирішити проблему житла. І хоча діяльність уряду з ряду причин [див. 2, с. 251—267] фактично припинилася* вже на третьому році шестирічного строку повноважень, у пом'якшенні житлової кризи було досягнуто певних успіхів, що дістало позитивну оцінку Компартії Чилі [1, 5, 6].

В радянській історичній літературі діяльності Народного фронту присвячене спеціальне дослідження Ф. А. Гараніна [2], яке дістало високу оцінку спеціалістів. Більш коротко це питання розглядається в «Нарисах історії Чилі» [3]. Однак, на наш погляд, конкретні заходи уряду Народного фронту на чолі з Петро Агірре Серда в зазначених роботах показані недостатньо, а житлова політика практично не розглядається.

Мета цієї статті — до деякої міри висвітлити згадане питання. При написанні роботи використані документи Компартії Чилі [1], виступи її видатних діячів [5, 6], матеріали засідань палати депутатів конгресу [8—11] і щорічних послань президента конгресові [12, 13], чилійська періодична преса [14—19], а також загальна і спеціальна література [2, 3, 4, 7].

Житлову політику уряд Народного фронту здійснював у межах загальної програми, розробленої в період створення Народного фронту і прийнятої до виконання в грудні 1938 р.

[14, с. 58—60]. За визнанням більшості громадських і політичних діячів Чілі становище з житлом в країні було майже катастрофічним: половина населення мешкала в непридатних для нормального життя будинках і різних будівлях, значна частина сімей взагалі не мала будь-якого житла [4, с. 158]. Це стосувалося перш за все бідняків. Особливо драматичне становище склалося у робітничих районах і селищах, яким попередні уряди не приділяли ніякої уваги. За даними одного з громадських опитів з 19708 опитаних лише 348 чол. мали ліжко [4, с. 158; 15]. Більшість наявного житла являла собою тимчасові приміщення, неопалювані і брудні. Новий президент Агірре Серда в своєму першому публічному виступі справедливо назвав житлову проблему в країні «національного ганьбою» [4, с. 158].

Слід відзначити, що з приходом до влади нового уряду розгорілася гостра соціальна боротьба навколо житлової проблеми. Вона зумовлювалася, з одного боку, прагненням незаможних верств якомога швидше поліпшити житлові умови і, з другого — позицією заможної частини населення, що хотіла зберегти за собою привілеї. Про це, зокрема, свідчить дискусія, що розгорнулася навколо так званого «Маніфесту орендарів», який з'явився в березні 1939 р. [15]. Його авторами були квартиронаймачі, доведені до відчаю власниками будинків, котрі диктували вигідні їм умови найму житлової площі. У маніфесті, що розглядався як звернення до нації президента і уряду, орендарі вимагали заборонити підвищення квартплати, анулювати ордери на арешт майна боржників, ліквідувати перенаселеність будинків, поліпшити санітарний стан дворів, вулиць, кварталів і т. д. Головною висувалася вимога розробки, обговорення і запровадження на території всієї країни закону про житло. З різкими нападками на маніфест виступила реакція, яка мобілізувала всі свої сили і засоби, починаючи від довірених членів конгресу до підконтрольних їй органів преси. Висунуті орендарями законні вимоги реакція кваліфікувала як замах на традиційні устої чілійського суспільства. Наприклад, вечірня газета «Ель імпарсіаль», яка виражала погляди правих сил, лицемірно писала, що рух орендарів і їх претензії ущемляють право власника «вільно розпоряджатися своїм майном», що начебто «суперечить інтересам більшості нації» [18].

Позиція уряду у житловому питанні досить чітко виявилась у першому посланні президента конгресу в травні 1939 р. [12]. Агірре Серда заявив, що його уряд спробує значно змінити житлову політику по відношенню до трудящих [12, с. 10]. «Згідно з моєю концепцією, — сказав президент, — робітник і службовець, як і кожний чілієць, має право почувати себе гідною, і шанованою часткою нашого суспільства» [12, с. 10]. Він пообіцяв покінчити з практикою роздільного житлового

будівництва (тобто окремо в аристократичних кварталах міста і на його околицях), з тим, щоб робітники і службовці мали більш широкі можливості користуватися комунальним господарством, закладами культури, побуту, охорони здоров'я і т. ін. Агірре Серда висловив заклопотаність щодо перенаселеності Сантьяго та інших великих міст країни і оголосив про намір уряду здійснювати інтенсивне будівництво благоустроєних будинків у невеликих містах і селищах. На закінчення президент заявив, що уряд терміново розпочав роботу по підготовці проекту житлового законодавства [12, с. 10].

Такий проект незабаром був розроблений і поданий на розгляд палати депутатів 30 травня 1939 р. [8]. Він досить чітко визначав взаємовідносини між домовласниками і квартирнаймачами на користь останніх, а саме:

1) в законопроекті офіційно фіксувалася межа підвищення квартплати — не більше 10% рівня, встановленого державною інспекцією цін. Усі завищення квартирної плати у вигляді грошей або будь-яких інших цінностей оголошувалися недійсними, а домовласники підлягали штрафу від 500 до 5 тис. песо. Всі збитки, яких зазнав би при цьому квартирнаймач, мали відшкодовуватися в тримісячний строк після вселення;

2) домовласникам заборонялось відмовляти в оренді житла особам, які мали дітей або які хворі;

3) заборонялося займати під кафе, бари, ресторани, видовищні і розважальні заклади приміщення, що раніше були житлом;

4) оголошувалося, що всі кошти, одержані від штрафів за порушення даного закону, будуть використані державою для створення нового житлового фонду.

Не викликає сумніву те, що у випадку затвердження законопроекту конгресом і точного його дотримання він міг би стати цілком надійним інструментом поступового урегулювання гострих соціальних суперечностей у сфері житлово-побутових відносин.

На засіданнях палати депутатів з цього питання розгорнулася гаряча полеміка. Цілком підтримали урядовий законопроект депутати від комуністичної, соціалістичної і радикальної партій, які вказували, що деяке обмеження «права приватного панування» не скасовує приватної власності як такої, а лише надає їй «більш справедливої, суспільно корисної функції» [9—11]. Протилежну позицію зайняли депутати від усіх правих, опозиційних партій, котрі оголосили законопроект «антиконституційним», апелюючи при цьому до відповідних статей конституції країни, яка гарантувала «недоторканість усіх форм і видів власності» [9, 11]. Різку відсіч реакційним депутатам дав представник комуністичної партії Хосе Вега, який викрив підступність правої опозиції, що вдавалася до всіляких хитрощів з метою захисту своїх корисливих інтересів,

і висловив жаль з приводу того, що «вузькість конституційних прерогатив не дозволяє дати гідну відповідь на цю підступність» [11].

Парламентська дискусія незабаром набула великого громадського резонансу і велася також на сторінках періодичної преси. Згадана вище права газета «Ель Імпарсіаль» залякувала читачів виникненням хаосу і навіть припиненням житлового будівництва в разі, якщо законопроект буде затверджено [19]. Заперечуючи їй, газета «Ла опіньйон», яка виражала інтереси партій Народного фронту і прогресивної громадськості, з великою переконливістю доводила, що становище, яке склалося з житлом, є найгірше і найстрашніше зло чилійської нації, котре дісталось їй у спадщину від колишніх антинародних режимів [16].

Незабаром стало очевидним, що через упертий опір опозиції прийняти новий законопроект неможливо. По закінченні строку засідань палати депутатів його передали для подальшого обговорення до верхньої палати — сенату, де він і був остаточно похований. В обстановці, що склалася, Агірре Серді довелося вдатися до обхідних маневрів. Користуючись правом тимчасового законодавства, у квітні 1940 р. президент опублікував Декрет № 520 [17], який зобов'язував громадськість Чілі визнати право будь-якої особи на оренду житлової площі, вартість котрої не перевищувала б 700 песо щомісячно. Це стосувалося також оренди виробничої і торгової площі. Контроль за виконанням Декрету покладался на Управління державної інспекції цін.

Під тиском широкого демократичного руху уряд був змушений безпосередньо зайнятися головним у вирішенні житлового питання — створенням нового житлового фонду для народу. Перш за все він прийняв рішення про спорудження протягом року 5 тис. будинків облеженого типу, в яких могло розміститися до 20 тис. чол. Із фондів Управління народного житла, що діяло ще з 1936 р., різним категоріям трудящих Сантьяго передавалося 633 благоустроєних будинки [13, с. 192—193]. В столиці, таким чином, виникли нові, переважно робітничі райони. Добудовувалися ще 277 будинків у Сантьяго і Вальпараїсо (другому по величині місті Чілі), які також передавалися в користування народу. Широке житлове будівництво — приблизно 4 тис. будинків — намічалось і в інших містах країни (як правило, в провінціальних центрах) [13, с. 193—194]. До здійснення такого величезного в масштабах Чілі будівництва, крім Управління народного житла, залучалися Управління соціального забезпечення, Управління іпотечного кредиту, Корпорація розвитку виробництва (КОРФО) та ін.

Великий інтерес у країні викликали нові пропозиції Агірре Серді, висунуті ним у черговому президентському посланні 1940 р. [13, с. 194], і рекомендовані для розгляду в конгресі.

Суть цих пропозицій така: 1) зобов'язати всі підприємства і організації країни розпочати житлове будівництво для їх робітників і службовців за рахунок 10% відрахувань від щорічних доходів; 2) зобов'язати землевласників на протязі 10 років забезпечити благоустроєм житлом усіх своїх працівників; 3) гарантувати збереження за квартиронаймачем площі у випадку смерті домовласника, якщо у останнього не було спадкоємців; 4) пропонувалося створити в Чілі спеціальне акціонерне товариство з метою житлового будівництва для робітників і селян.

В разі затвердження пропозицій президента конгресом і послідовного проведення їх у життя для країни могла б відкритися перспектива повного вирішення проблеми. На жаль, внаслідок шаленого опору правих сил ці пропозиції не були включені до порядку денного чергової сесії конгресу і залишилися, таким чином, лише на папері.

Отже, ми спробували висвітлити деякі сторони житлової політики уряду Народного фронту Чілі. Незважаючи на труднощі, його багатопланова робота в кінцевому підсумку принесла певні результати: головним чином, сприяла значному збільшенню житлового фонду для трудящих. В їх розпорядження було передано загалом не менше 5 тис. будинків. Велике значення для забезпечення населення житлом мала діяльність так званої Корпорації реконструкції і допомоги, створеної в Чілі в січні 1939 р. з метою подання термінової допомоги районам півдня, що постраждали від сильного землетрусу. За короткий строк у південних провінціях країни виникло 35 благоустроєних населених пунктів з 6 тис. нових будинків [7, с. 328]. Таким чином, загальний приріст житлового фонду країни в досліджуваний період становив 11 тис. будинків. Не ідеалізуючи діяльність уряду Агірре Серди, слід однак відзначити, що його житлова політика заклала основу нової орієнтації в розвитку країни. Позитивний досвід проведення цієї політики цілком може бути використаний країнами, що розвиваються, в сучасних історичних умовах.

Список літератури: 1. X съезд Коммунистической партии Чили. М., Госполитиздат, 1957. 184 с. 2. *Гарин Ф. А.* Народный фронт в Чили. 1936—1941. М., «Наука», 1973. 309 с. 3. *Очерки истории Чили.* Отв. ред. Н. М. Лавров. М., «Наука», 1967. 530 с. 4. *Alberto Cabero.* Recuerdos de don Pedro Aguirre Cerda. Santiago de Chile, 1948, 326 p. 5. *Gonzalez Diaz G.* La lucha por la formacion del Partido Comunista de Chile, Santiago de Chile, 1968, 104 p. 6. *Contreras Labarca C.* Por la paz, por nuevas victorias del Frente popular. Santiago de Chile, 1940, 62 p. 7. *Corporacion de Fomento de la produccion.* 1940—1954. Santiago de Chile, 1957, 570 p. 8. *Sesiones del Congreso.* 5 a. Sesion ordinaria. C. de Dip., 30 de mayo de 1939. 9. *Sesiones del Congreso.* 20 a. Sesion ordinaria. C. de Dip., 11 de julio de 1939. 10. *Sesiones del Congreso.* 23 a. Sesion ordinaria. C. de Dip., 18 de julio de 1939. 11. *Sesiones del Congreso.* 25 a. Sesion ordinaria. C. de Dip., 25 de julio de 1939. 12. *Mensaje presidencial* 21 de mayo de 1939, 191 p. 13. *Mensaje presidencial* 21 de mayo de 1940, 252 p. 14. «Principions», 1940, N 3. 15. «La Opinion», 8 de marzo de 1939. 16. «La Opinion», 30 de julio de 1939. 17. «La Hora», 20 de abril de 1940. 18. «El Imparcial», 20 de marzo de 1939. 19. «El Imparcial», 29 de julio de 1939.

ПОСЕЛЕННЯ БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Обсяг наших знань про бондарихинську культуру значною мірою залежить від дослідження поселень, які, на жаль, ще недостатньо вивчені. Враховуючи важливість цього основного виду бондарихинських пам'яток для вивчення всієї культури взагалі, ми зробимо спробу систематизувати нагромаджений матеріал про поселення, з'ясувати їх характерні ознаки, територію розповсюдження і деякі питання житлобудівництва.

Межі бондарихинського ареалу можна визначити так: на півночі пам'ятки культури досягають р. Сейм, про що свідчать окремі нашарування, виявлені на таких багат шарових поселеннях, як Волинцеве (уроч. Городок) і Комарівка [1, с. 32—34; 2, с. 78, 83]; все чіткіше визначається і південна межа, що проходить в основному по лінії пониззя рік Ворскли, Орелі і Осколу. Однак уздовж берегів Сіверського Дінця, вниз по течії, вузькою смугою тягнеться ще одна група поселень, крайньою пам'яткою яких є поселення в уроч. Кибикинська дюна поблизу Ворошиловграда [3].

Західну і східну межі бондарихинського ареалу поки ще не можна визначити так виразно, як північну і південну. В західній частині поселення культури виявлені на р. Сулі (Беседівка), в середній течії р. Псла (Рашеве) і в пониззі р. Ворскли. В світлі нових археологічних відкриттів східну межу ареалу слід провести по р. Дон. В басейні Дону відомі три поселення бондарихинської культури, що досліджені шляхом розкопок: Таврове, Шилове та п. 17 у с. Кошелєв [4, с. 153]. Велика територія лівобережного лісостепу і частково степу, яку займали бондарихинські племена, забезпечило їм тісне сусідство з багатьма племенами білогрудівської, чорноліської, пізньозрубної і лебедівської культур. Щодо топографії бондарихинських поселень, то в науці існує думка про їх звичайне розташування по краю борової тераси або на дюнних підвищеннях [5, с. 92].

Дані нових польових досліджень, перевірка вже відомих пунктів, дають змогу всі відомі нам поселення поділити на відкриті поселення і городища. Перші, що становлять переважну більшість усіх пам'яток, можна у свою чергу поділити на три групи: заплавні, ті, що займають низинні ділянки першої надзаплавної тераси і мисові (нагірні). Найбільш поширені поселення, які розташовані безпосередньо біля води, і ті, що знаходяться на піщаних дюнах. Дуже рідко зустрічаються поселення на лесових підвищеннях, форма і розміри яких різні. Більшість їх мають розміри 250×50 м, при висоті над рівнем заплави — 2—3 м. До них належать поселення біля сіл Тимченки, Груновка, Рідний Край, Пролетарське, Любовка (Лугове)

і ін. Зустрічаються підвищення і значно менших розмірів: 30×15 або 60×40 м. Деякі піщані височини, на яких розташовано поселення бондарихинської культури, нині є островами, оточеними старицями і новим руслом ріки (Вел. Тополяха на Сіверському Дінці, Острів на р. Мжі поблизу с. Миргороди). Охарактеризована група зосереджена, як правило, в заплавах таких великих лівобережних річок, як Сула, Псьол, Ворскла, Сіверський Дінець і на деяких їх притоках (Мерла, Уди, Харків, Мжа, Оскол), де є широкі заплави, що досягають трьох, п'яти і більше кілометрів.

Поселення другої групи знаходяться частіше на маленьких річках, що не мають широкої заплави (Лопань, Бабка, Рогозянка, Студенок, Бурлук та ін.), на знижених ділянках першої надзаплавної тераси. При цьому вони займають або мисоподібні виступи терас (Хухра, Фомін, В. Бабка, Кицівка, Безлюдівка та ін.), або просто їх край (Ніцаха, Артюхівка, Тернова та ін.). Серед цих двох груп вдалося виділити пункти, які відрізняються по своєму господарському значенню. Помічено, що поселення, які займають великі заплавні височини або значні території першої надзаплавної тераси, мають, як правило, добре насичений шар і вміщують житлові, господарські і інші споруди. У той же час є поселення, які займають невеликі піщані височини в заплаві з невеликим культурним шаром, без житлових споруд. До них відносяться поселення Петрівське, Пролетарське, Тимченки (п. 3), Артюхівка (п. 2), М. Данилівка та ін.

Шляхом розкопок досліджено поки що одне таке поселення біля х. Петровського [6, с. 17—24], розташоване на піщаній височині розмірами 96×60 м в заплаві лівого берега р. Мерла. В культурному шарі його виділяються нашарування епохи неоліту, катакомбної, бондарихинської культури, скіфського періоду і черняхівської культури. На поселенні немає ніяких будівельних залишків постійних споруд, але відомо 24 господарських ями, чотири з яких мають матеріали бондарихинської культури. Це вказує на тимчасовий, сезонний характер цього поселення і йому подібних. Звертає на себе увагу те, що вони розташовані завжди поблизу великих селищ з добре насиченим культурним шаром і, очевидно, складають з ним один господарсько-економічний комплекс. Закінчуючи топографічну характеристику цих двох груп поселень, слід відзначити, що між ними немає ніяких хронологічних відмінностей.

Третя група неукріплених поселень на високих плато і мисах корінних берегів виділяється нами вперше. Вони розташовані на території городища роменської культури біля с. Новотроїцька [7, с. 46], Великого Більського городища скіфської епохи [8, с. 375] і на місці головного двору городища скіфської доби біля с. Городне [9, с. 4].

Поява цієї групи бондарихинських поселень зумовлена прагненням населення укритися у важкодоступних місцях у зв'язку з загостренням міжплеменних сутичок у перехідний період від бронзи до заліза. Саме ця причина і викликала необхідність у зведенні штучних оборонних споруд навколо поселень і городищ-сховищ племен чорноліської культури [10, с. 13—31], примусила оселятися у природно укріплених місцях племена кобанської [11, 12] і коб'яківської [12, с. 3—4] культур. Не були винятком у цьому відношенні і бондарихинські племена, які жили у тісному сусідстві з войовничими кочовиками північно-причорноморських степів — киммерійцями.

Про наявність укріплених селищ стало відомо зовсім недавно, в ході розкопок і розвідок на Харківщині у 1976—1977 рр. Найбільш вивченим є укріплене городище біля с. Веселе, Великобурлуцького р-ну [13]. Воно займає невеликий мис першої надзапальної тераси, формою близький до півкола, розмірами 160×85 м. З напільного боку поселення було захищене валом і ровом. Внаслідок зробленого у двох місцях розрізу виявилось, що головну захисну функцію виконував рів. Давня його глибина — 1,6 м, ширина в верхній частині — 2,8 м. Слід відзначити, що внутрішній схил рову — більш крутий, ніж зовнішній, а по дну проходить канава шириною 30 і глибиною 20 см.

У фортифікаційну систему городища входила також і дерев'яна конструкція, про що переконливо свідчать ямки від коліс вбитих у землю стовпчиків та кілків, що йдуть уздовж рову під земляним насипом у вигляді валу, який служив для укріплення нижньої частини дерев'яної огорожі. На території городища виявлені нашарування зрубної, бондарихинської і салтівської культур. Датування оборонних споруд поселення бондарихинським часом підтверджується стратиграфічними спостереженнями. Так, під валом похований культурний шар зрубної культури, що виходить за межі площадки городища. Крім того, шар салтівської культури перекриває вал, і в одному місці вдалося виявити яму (№ 1) салтівської культури, впущену в насип валу.

Дані про два інші укріплені поселення бондарихинської культури ґрунтуються поки що на зовнішньому огляді і шурфовці. Одне з них розташоване на мисоподібному виступі першої надзапальної тераси висотою 6 м на березі оз. Перегія між селами Задонецьке і Черкаський Бишкін Готвальдівського р-ну [14, с. 23]. З напільного боку, з боку яру і лощини, що утворюють виступ тераси, проходить рів, шириною близько 4 м, і ледве помітний вал. Край поселення з боку озера дуже круто обривається, нагадуючи ескарп. При шурфовці на площадці городища виявлена кераміка бондарихинської культури і в поодиноких випадках — кераміка з багатоваликовою орнаментцією.

Третє городище бондарихинської культури знайдено у 1977 р. біля с. Ракітне на високому, дуже порізаному ярами лівому березі р. Мжа [15]. Воно складається з двох частин; одна з яких знаходиться на мису, друга — на краю плато вздовж глибокого яру. Перша у давнину була відокремлена з напільного боку ровом і валом, які зараз майже повністю знищені глинищем. Друга — утворена валом і ровом, які відокремлюють з трьох боків край плато довжиною близько 100 і шириною 20—22 м. Ця длощадка була розподілена ще на дві, майже рівні, частини внутрішнім валом і ровом. При шурфовці на території городища неодноразово зустрічалася кераміка бондарихинської культури.

Знання про культурні шари бондарихинських поселень ґрунтуються на розкопках лише 17-ти пам'яток, на 12-ти з яких розкопані житлові, господарчі і культові споруди. До цього часу вдалося зібрати свідчення, на жаль неоднакові за ступенем і повнотою описання, про 17 жител бондарихинської культури. Більшість з них відома науці, тому обмежимося лише загальною їх характеристикою.

Для бондарихинської культури характерною рисою є поєднання наземних, трохи заглиблених жител і жител напівземлянкового типу. Перші звичайно визначаються по окремим скупченням культурних залишків [16, с. 27], що іноді утворюють зольники, між якими знахідок майже нема (с. Хухра, Оскол, В. Тополяха, Кицівка, Ніцаха, гор. Веселе, с. Кибикинське, Беседівка). Часто в середині цих насичених знахідками «плям» культурного шару розташоване вогнище, а вздовж стіні або по центральній осі відзначаються стовпові ямки. Середні розміри наземних жител, які мають прямокутну конфігурацію — 7×5 або 10×6 м. Характерно, що зольники подібні до білогрудівських і чорноліських, виникли саме на поселеннях пізнього етапу бондарихинської культури (Ніцаха, Веселе).

Другий тип жител — напівземлянки, знайдені на таких поселеннях, як в уроч. Бондариха, селах Ніцаха, Основа, Лиманське. Більшість напівземлянок мала правильну прямокутну форму і паралельні стінки. Всупереч існуючим уявленням [17, с. 365], їх розміри досить різноманітні. Повністю розкопане житло на поселенні Ніцаха мало площу 114 м^2 , напівземлянка в уроч. Бондариха — 40 м^2 , на Основ'янському поселенні — 78 м^2 . По внутрішньому улаштуванню вони також відрізнялися. Переважна більшість відомих житлових споруд складалася з одного приміщення, а на поселенні Основа (пункт 3) ще у 1946 р. була досліджена І. Ф. Левицьким двокамерна напівземлянка з північним (меншим) і південним (більшим) приміщеннями, розділеними стіною з проходом [18, с. 19—10].

Повну конструкцію жител, розкопаних на бондарихинських поселеннях, визначити важко, оскільки деякі з них загинули

від пожежі, місцями збереглися лише фрагменти обгорілих стовпів, вбитих у пісок (Основа, п. 3, житло 1; уроч. Лиманське озеро). На долівці багатьох жител помітні стовпові ямки, які розташовувалися по кутках і іноді проходили майже по їх центральній осі. При розкопках однієї з напівземлянок в уроч. Лиманське озеро дослідникам вдалося простежити залишки кількох горизонтальних обвуглених балок. Ці знахідки дозволяють зробити висновок, що в основі житла мали дерев'яну стовпову конструкцію, на якій кріпилися двосхилий дах і стіни. Деревом облицьовувалася і нижня заглиблена частина стін (Лиманське озеро). Наземна частина стін також виготовлялася з брусків чи тину, на що вказують шматки обпаленої глини з відбитками жердин і тину — залишки обмазки (В. Тополяха, Основа, Веселе, Лиманське).

Для бондарихинської культури взагалі характерне широке використання глини у житлобудівництві. Глиною обмазували стіни, долівки, з неї споруджували печі. Відоме житло з повністю глинобитною долівкою (Ніцаха, житло 1). Ще частіше глина використовувалася при спорудженні різноманітних вогнищ. Умовно їх можна поділити на три типи: кострища, відкриті вогнища, купольні печі. Кострища частіше зустрічаються у вигляді невеликих скупчень золи, іноді в неглибоких ямках, в наземних житлах (Кицівка, Тимченки, Хухра, В. Тополяха), рідше в напівземлянках (Основа). Відкриті вогнища мають вигляд глинобитної площадки круглої чи овальної форми. Вони частіше зустрічаються в напівземлянках (Основа, Ніцаха, житла 1, 3) і в одному випадку в наземному житлі на поселенні Беседівка [21, с. 141].

Залишки купольних печей виявлені на долівці напівземлянки в уроч. Бондариха і наземного житла на Кибикінському поселенні [3, с. 85—87; 22, с. 80]. Вони являди собою завали обпаленої обмазки з відбитками очерету чи тонкої лози.

Крім житлових споруд на бондарихинських поселеннях були і культові спорудження. До них ми схильні віднести трохи заглиблене приміщення, розкопане на поселенні Велика Тополяха [23, с. 273]. На користь такого трактування говорять його незвичайно малі розміри (18 м²), наявність жертovníка з пісковика пофарбованого вохрою, а також культових посудин при майже повній відсутності побутового матеріалу.

Для більш повної характеристики жител бондарихинської культури зіставимо їх з житловими спорудами попередніх, одночасних і більш пізніх культур. Таке зіставлення вказує на відсутність тривкого зв'язку між бондарихинським і зрубним житлобудівництвом. Для останнього характерні житла землянкового типу, наявність земляних нар. Вогнища являють собою прості кострища, розміщені інколи у неглибоких ямках. Дуже рідко при спорудженні цих жител застосовувалася глина [24, с. 23—26].

Дещо більше спільних рис можна виявити при зіставленні бондарихинських житлових споруд з малобудківськими. Так, на поки що єдиному з розкопаних поселень цього типу (Студенок 5) поєднуються напівземлянки з наземними житлами, близької до бондарихинської культури стовпової конструкції [25, с. 74].

Але на сучасному рівні знань найбільша схожість виявляється між бондарихинськими і східнотшинецькими житлами. Їх поєднують напівземлянки однотипної конструкції, широке застосування глини, повна схожість у обладнанні вогнищ. Звертає на себе увагу і наявність на поселеннях обох культур окремих культових споруд. Так, на поселенні бондарихинської культури біля ст. Основа відоме двокамерне житло, найбільш розповсюджене у сосницькому і київському варіантах східнотшинецької культури [26, с. 21—55]. На можливість генетичного зв'язку між житлами порівнюваних культур вказує і значна схожість між житловими спорудами бондарихинської культури і культур Середнього і Верхнього Подніпров'я доби пізньої бронзи: білогрудівсько-чорноліської і лебедівської [10, с. 13—44; 27, с. 192—196],

Великі труднощі виникають при спробі з'ясувати подальшу долю традицій бондарихинського житлового будівництва. При цьому слід звернути увагу на деякі риси, які зв'язують бондарихинське і юхнівське житлобудівництво. Для них характерне широке розповсюдження наземних і трохи заглиблених споруд стовпової конструкції, стін з жердин і тину, часто обмазаних глиною і глинобитною долівкою, де споруджувалися кострища і відкриті вогнища [28, с. 31].

Житлобудівництво скіфської доби у лівобережному лісостепу порівняно з бондарихинським часом зазнало певних змін. Однак і тоді зберігаються деякі бондарихинські традиції: широке застосування глини при спорудженні стін, долівок, вогнищ, однотипність стовпової конструкції в наземних житлах і всіх трьох типів вогнищ, звичай спорудження двокамерних будівель [29, с. 183—187; 30, с. 52—58]. Пояснення цьому слід шукати в історичній обстановці, яка складалася у лівобережному лісостепу наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. Фахівці вважають, що в цю область наприкінці VIII ст. до н. е. вторглися вихідці з дніпровського Правобережжя [31, с. 161]. Це, очевидно, і стало причиною переселення частини бондарихинського населення в басейн р. Десни, де склалася юхнівська культура. Частина бондарихинських племен, яка залишилася у лісостепу, змішалася з чужинцями [31, с. 161—162].

Таким чином, аналіз існуючих даних про поселення бондарихинської культури вказує на перспективність їх подальшого дослідження. Найбільш актуальними залишаються питання,

пов'язані з походженням, розвитком і долею характерних рис бондарихинського житлобудівництва.

- Список літератури:** 1. *Березанская С. С.* Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. — КСИИМК, вып. 67, М., 1957, с. 28—35. 2. *Мельниковська О. М., Симанович Є. Н.* Розкопки в с. Комаровці на Посеймі. — «Археологія», № 15, 1975, с. 75—89. 3. «Радянська школа», № 8, 1929, с. 84—89. 4. *Пряхин А. Д.* Древнее население Песчанки. Воронеж, 1973 с. 5. *Ильинская В. А.* Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры. — СА, № 2, 1969, с. 85—101. 6. *Шрамко Б. А.* Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 году. Харьков, 1974, НА ІА АН УРСР, 44 с. 7. *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое. — МИА, 74, М.—Л., 1958. 327 с. 8. *Шрамко Б. А.* Новые исследования Бельского городища. — АО 1974 г. М., 1975. 579 с. 9. *Шрамко Б. А.* Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской экспедиции ХГУ им. А. М. Горького в 1960 году. Харьков, 1961, НА ІА АН УРСР. 41 с. 10. *Тереножкин А. И.* Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961. 248 с. 11. *Козенкова В. И.* Кобанская культура. Восточный вариант. — САИ, вып. В 2—5, М., 1977. 86 с. 12. *Шарафутдинова Э. С.* Заключительный этап позднего бронзового века на нижнем Дону (памятники кобяковской культуры). — СА, № 2, 1973, с. 32. 13. *Буйнов Ю. В., Дяченко А. Г., Шрамко Б. А.* Археологические работы на новостройках Харьковской области. — АО 1977 года, М., 1978 (в друці). 14. *Буйнов Ю. В.* Отчет об исследованиях Предскифского отряда скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1976 году. Харьков, 1976, НА ІА АН УРСР, 34 с. 15. *Буйнов Ю. В.* Исследования в бассейне р. Мжи. — АО 1977 года. М., 1978, (в друці). 16. *Ильинская В. А.* Бондарихинская культура бронзового века. — СА, № 1, 1961, с. 26—43. 17. Археологія Української РСР, т. 1, К., 1971, с. 447. 18. *Левицький І. Ф.* Археологічні дослідження на території м. Харкова та в його околицях в 1946 р. Короткий звіт. — НА ІА АН УРСР. 22 с. 19. *Копыл А. Г., Татаринов С. И., Меценко В. Н.* Работы Артемовского отряда. — АО 1975 года, М., 1976, с. 342—344. 20. *Ковпаненко Г. Т.* Племена скифського часу на Ворсклі. К., 1977. 188 с. 21. *Махно Є. В.* Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях. — Археологія, т. X, К., 1957, с. 141—145. 22. *Телегін Д. Я.* Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці (1950—1951 рр.). — АП, т. 6, К., 1956, с. 75—84. 23. *Буйнов Ю. В.* Исследования памятников предскифского периода в бассейне Сев. Донца. — АО, 1976 года, М., 1977, с. 20. 24. *Чередніченко М. М.* Характерні риси зрубних поселень Подоння. — «Археологія», № 20, К., 1976, с. 22—30. 25. *Телегін Д. Я.* Оскольская экспедиция 1955—1956 гг. — КСИА, вып. 8, АН УССР, Киев, 1959, с. 72—79. 26. *Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972. 264 с. 27. *Березанская С. С.* Лебедовская культура эпохи бронзы в Лесостепной Украине. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 1976, с. 190—221. 28. *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970. 199 с. 29. *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. Харьков, 1962. 402 с. 30. *Ильинская В. А.* Басівське городище. — «Археологія», т. XVIII, К., 1965, с. 48—75. 31. *Шрамко Б. А.* Походження племен раннього залізного віку на території лісостепоного Лівобережжя України. — В кн.: Питання історії народів СРСР, вип. 14, Харків, 1972, с. 153—163.

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ В ЛІСОСТЕПОВІЙ ЧАСТИНІ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

У наш час дослідники проблем етногенезу і етнокультурних зв'язків населення півдня Східної Європи все більше уваги приділяють вивченню пам'яток бронзового віку, оскільки в цей період вже утворюються великі етнічні спільності, одна з яких — кімерійці — виходить на широку історичну арену і відіграє важливу роль не тільки в Північному Причорномор'ї, але і Передній Азії; інші, хоча і не зафіксовані в письмових джерелах і тому менш відомі, прийняли участь у формуванні етнічних спільностей Східної Європи раннього залізного віку. Одним з яскравих виявів бронзового віку є зрубна культура, яка охоплювала величезну територію від Поволжя до Дніпра. З'ясування рівня розвитку і історичної долі племен цієї культури має, без сумніву, велике значення і тому згаданому питанню присвячено чимало наукових праць. Хоча зрубну культуру вперше виділив В. О. Городцов по степовим курганам басейну Сіверського Дінця [1], вивчення її пам'яток проводилось нерівномірно. Особливо це стосується лісостепової частини басейну, де до останнього часу поселень та поховань зрубної культури було відомо надзвичайно мало і протягом тривалого часу нез'ясованим залишалось навіть питання про час появи тут зрубних племен. Так О. О. Кривцова-Гракова в узагальнюючій праці зазначала, що в перший період свого існування зрубники освоїли лише Подоння, з'явившись у басейні Дінця тільки наприкінці II тис. до н. е. [2, с. 94]. На жаль, дослідниця не врахувала вже відоме по розкопкам Г. К. Болтенко ранньозрубне поселення біля с. Лук'янівки в верхів'ях Осколу — лівій притоки Сіверського Дінця [3, с. 164—168]. Наступні дослідження С. С. Березанської [4], В. І. Митрофанової [5], П. Д. Ліберова [6] дозволили більш ґрунтовно переглянути думку О. О. Кривцової-Гракової про пізній час появи зрубників на Лівобережжі. До останнього часу дискусійним лишається питання про тривалість перебування зрубних племен у лісостеповій частині цієї території. Наявність аналогічних форм і орнаментативної кераміки в ранньоскіфський час, а також спільні елементи погребального обряду дали підставу деяким дослідникам припустити, що пізньозрубне населення дожило тут до початку залізного віку, як один з компонентів, взяло участь у формуванні лісостепових культур скіфського часу [7, с. 160]. Подібна картина спостерігається і в інших районах півдня Східної Європи. де в кераміці ранньоскіфського часу можна виділити ряд рис. притаманних ще зрубній культурі [8, с. 66—67; 9, с. 77]. Інші дослідники заперечують можливість існування зрубних племен у межах Лівобережного лісостепу до кінця II тис. до н. е.,

гадаючи, що на білозерському етапі, в зв'язку з переходом до кочових форм господарства, зрубники переселилися в більш південні степові райони [10, с. 7]. При цьому деякі автори вважають, що зрубні племена ніколи не проникали в глибинні райони лісостепу і, в крайньому випадку, освоїли лише суміжні зі степом області [11, с. 85].

В цій статті ми ставимо за мету показати помилковість останнього твердження і відзначити деякі особливості лісостепових поселень. На сьогодні відомо чимало пам'яток зрубної культури, які знаходяться значно північніше межі лісостепу і степу. Це — Лук'янівське поселення [3, с. 164—168], курганний могильник біля с. Кириківки, Ахтирського району [12, с. 704—711], Мерев'янське поселення на р. Мжа [13, с. 128], поселення Любівка в Краснокутському районі [14, с. 234], курганний могильник поблизу с. Повкова Микитівка в Богодухівському районі [15, с. 367—368], поселення біля с. Великі Сорочинці на Пслі [16, с. 87] та багато інших. Найпівнічнішою з відомих пам'яток зрубної культури є зруйноване поховання поблизу с. Річки в Білопольському районі Сумської області [17, с. 154]. На основі цих даних стає можливим схематично окреслити північну межу розповсюдження зрубних племен. Вона досягає лісостепових районів РРФСР, проходить по верхів'ям Осколу і Сіверського Дінця, підіймаючись до верхньої течії р. Вир — лівої притоки Сейму, пересікає північні райони Полтавської області і виходить до Дніпра, який є західною межею розселення зрубних племен [18, с. 40].

Крім вказаних вище пам'яток можна відзначити в лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця ряд інших, які ще не введені в науковий обіг. До ряду нових ранньозрубних поселень відносяться Старосалтівське, Жовтневе-1, Російські Тишки-1, Черкаські Тишки-1 та 2 (в урочищі Слобода) [19]. Топографічне розташування їх має деякі відмінності. Якщо Старосалтівське поселення, розташоване на лівому березі Печенізького водосховища, займало мис високого корінного берега, який панував над низинною заплавою Дінця, то інші — розміщувалися на невисоких ділянках перших надзаплавних терас, або на піщаних пагорбах у заплаві р. Харків. Вони групуються між с. Жовтневе і с. Черкаські Тишки по лівому березі річки, і лише поселення Слобода знаходиться на правому березі. Зрубні поселення, розташовані окремими «гніздами», кожне з яких складається з 3—5 пам'яток, витягнутих ланцюжком вздовж річки. Така особливість поселень зрубної культури відзначалася і в інших місцях [10, с. 8—9].

Знахідки на цих поселеннях репрезентовані в цілому керамікою, яка виготовлена з добре відмуленої глини з домішкою піску і дрібного шамоту. На зламі черепки звичайно двохарові, з відносно тонким прокаленим шаром. Колір зовнішньої поверхні, як правило, жовто-коричнюватий, іноді — сірий; зсере-

дини колір частіше чорний. Переважають посудини простих банкоподібних форм, часто товстостінні, з недбало обробленою розчісами поверхнею. Орнаментовано близько 40% посудин. Орнамент у всіх випадках заглиблений. Він складається з одного-двох рядків насічок або прокреслених ліній і розміщується в верхній третині тулуба (рис. 1, 1—3). Нерідко зустрічається орнаментальне штрихування поверхні (рис. 1, 1). Гостро-реберні посудини менш численні; вони відрізняються старанно

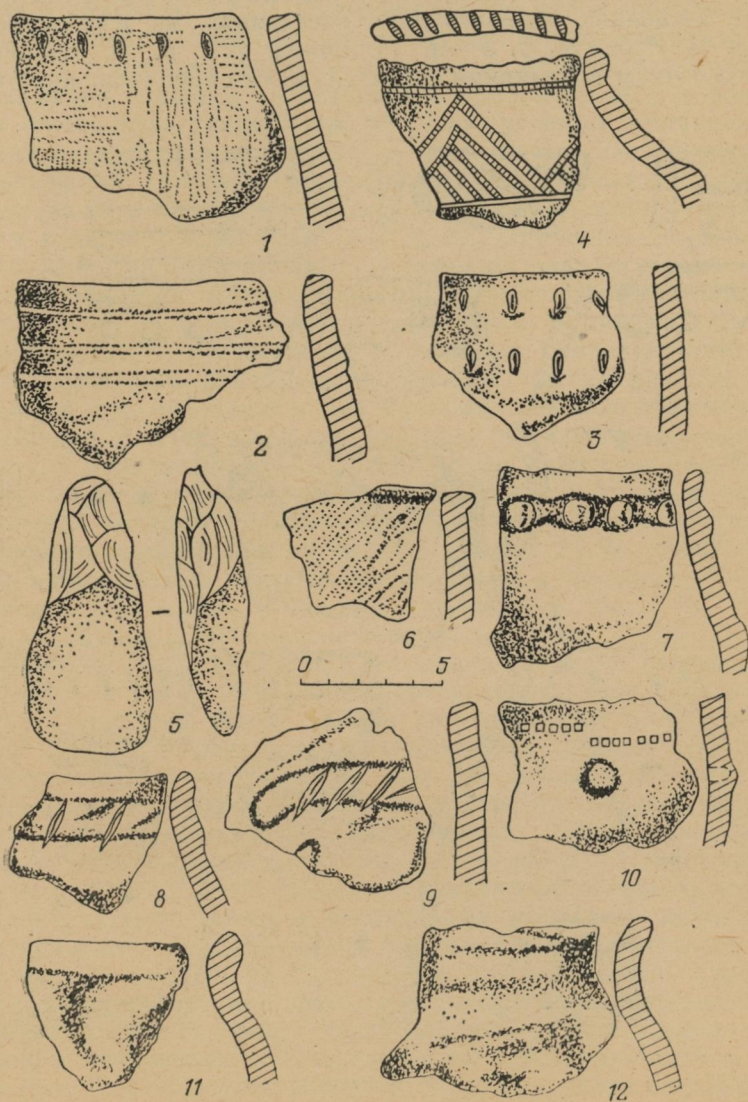

Рис. 1.

обробленою поверхнею і різноманітністю орнаменту, який утворює нескладні композиції з прокреслених ліній і відбитків зубчастого штампу (рис. 1, 4). На Старосалтівському поселенні знайдено жолобчасте тесло, виготовлене з щільного крейдянистого кременю. Нижня, робоча його частина добре заполірована, верхня — оброблена грубими повздовжними та поперечними сколами (рис. 1, 5). Подібні тесла існували з епохи неоліту до раннього залізного віку, тому вони не можуть бути використані для датування. Аналогічну кераміку знаходимо на таких добре датованих ранньозрубних поселеннях, як Капітанівське [20, р. 1], Рубці [5, р. 3—4], Іллічівка [21, р. 3]. Надійним хронологічним показником може служити співвідношення типів

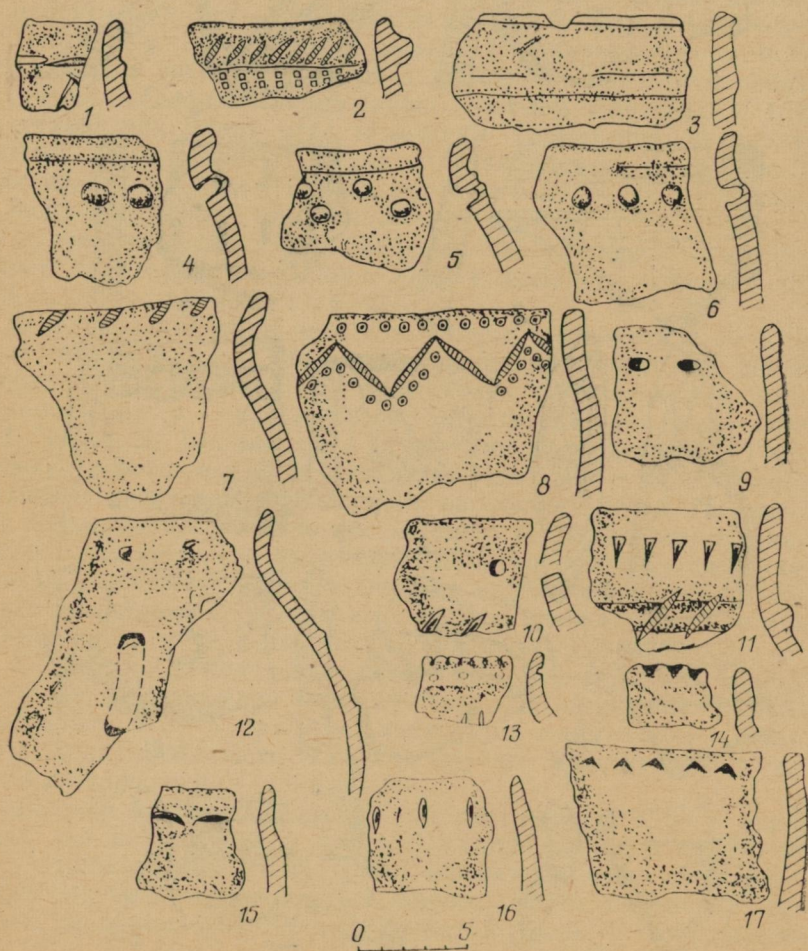

Рис. 2

посуду, при перевазі банкоподібних форм і майже повній відсутності валикової орнаментациї.

До заключного етапу розвитку зрубної культури можна віднести поселення Голубівка-3, Веселе-1 [22, с. 291—292], Таранцеве-1 [19]. Поселення Голубівка-3 займає пологий мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Великий Бурлук, неподалік від південної околиці с. Голубівка, Великобурлуцького району Харківської області. Археологічний матеріал репрезентований переважно керамікою, яка зроблена з добре відмуденої глини з домішкою піску. Поверхня посуду часто зберігає сліди загладжування зубчастим штампом або травою. Банкоподібні посудини простіших форм — з прямими чи злегка звуженими до середини стінками — становлять приблизно 40% кераміки. Зріз вінець буває сплосченим або заокругленим; орнаментовані вони значно рідше, звичайно одним-двома рядами насічок паличкою чи грубими орнаментальними розсіками поверхні. Зустрічаються банки, зріз вінець яких має виступи — «козирки» в один чи обидва боки (рис. 1, 6). Ймовірно, що цей тип посуду, який був поширений у попередній час, поступово втрачає своє значення. Водночас зростає кількість банок, які мають ускладнений профіль: помітно округлений тулуб та відігнуті вінця. До цієї групи кераміки відносяться банки струнких обрисів з помітним переломом у верхній частині тулуба або опуклими боками. Деякі з них прикрашені наліпними валиками. Валики розміщуються при переході від шийки до плечиків, у розрізі вони витягнуто-овальної форми, іноді орнаментовані насічками чи пальцево-ногтьовими відтисками. Знайдені також фрагменти посудин, прикрашених валиками з незамкненими та опущеними донизу кінцями валиків (рис. 1, 7—9); деякі посудини орнаментовані нескрізними наколами з середини — «перлинами» (рис. 1, 10). Є горщики перехідного типу, які походять від банок з ускладненим профілем (рис. 1, 11—12).

Подібний посуд походить з поселення Веселе-1, розташованого за 3—4 км на південь від попереднього, біля с. Червона Хвиля. Поселення також займає невисокий мис надзаплавної тераси правого берега річки. Банкоподібні посудини орнаментовані тут більш різноманітно, ніж на поселенні Голубівка: прокресленими лініями, відбитками зубчастого штампу, підтрикутними та зерноподібними вдавленнями. Деякі екземпляри прикрашені наліпними валиками, в тому числі і з незамкненими кінцями (рис. 2, 1). Валики у переважній кількості випадків прикрашають банки з ускладненим профілем; іноді вони досить масивні і розміщуються безпосередньо під вінцями, але вже існують спущені на тулуб більш «легкі» валики (рис. 2, 2—3). Горщики тут виділяються в окремий тип, відрізняючись від банок більш виразним профілюванням тулуба. Близько 80% горщиків прикрашено «перлинами», які іноді розміщені в два ряди (рис. 2, 4—6). Зустрічаються горщики струнких пропорцій

з виразним профілем тулуба. Один з них має рядок відбитків крупнозубчастого штампу по вінцям з зовнішньої сторони (рис. 2, 7).

Поселення Таранцеве-1 займає низький виступ першої надзаплавної тераси лівого берега р. Мжі, в урочищі Таранцеве, між с. Тимченки і с. Миргороди Готвальдівського району. Кераміка поселення своєрідна. Серед банкоподібних посудин переважають банки з ускладненим профілем. Орнаментация більш різноманітна: поряд з простими візерунками зустрічаються оригінальні композиції, утворені сполученням рядків відбитків зубчастого штампу і круглих вдавлень торцем палички (рис. 2, 8). Горщики розвинутих форм часто орнаментовані наліпними валиками, які розміщуються низько на тулубі і, в подавляючій кількості випадків, прикрашені насічками чи відбитками штампу. На деяких посудинах замість валика нанесені насічки або вдавлення (рис. 2, 10).

Знайдені також тонкостінні посудини з наліпами-гульками чи вертикальними наліпами — «гусеничками» (рис. 2, 12). Є фрагменти посудин, прикрашених нескрізними наколами з зовнішнього боку (рис. 2, 13).

Даючи в цілому оцінку останнім поселенням, слід відзначити їх безсумнівно пізні походження. Кераміка поселень Голубівка-3 і Веселе-1 має аналогії в пам'ятках білозерського етапу зрубної культури (23, р. 8; 24, р. 10—13). Проте наявність деяких архаїчних форм посуду і орнаментации дозволяє припустити, що ці поселення існували і в попередній, сабатинівський час. Не суперечить цьому і поширення «перлинної» орнаментации, яка свідчить про вплив племен сосницького варіанту східнотщинецької культури, де вона найбільш широко розповсюджена в пам'ятках XII — початку XI ст. до н. е. [25, с. 122]. Кераміка поселення Таранцеве-1 має деякі риси, які зближують її з керамікою кімерійського часу [26, с. 167—170] і лебедівської культури [27, с. 202—207, р. 5, 6, 8]. Але таранцевська кераміка більш архаїчного вигляду, ніж кераміка кімерійського часу. Очевидно життя на поселенні припиняється наприкінці існування зрубної культури, коли поблизу з'являється поселення і могильник бондарихинської культури [28, с. 210—218].

Таким чином, наведені дані дозволяють припустити, що окремі групи населення зрубної культури на території Лівобережного лісостепу дожили майже до кінця бронзового віку.

Список літератури: 1. *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. в 1901 г. Тр. XII АС, т. 1, М., 1905, с. 123—344. 2. *Кривцова-Гракова О. А.* Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46, М., 1955. 125 с. 3. *Болтенко Г. К.* Старо-Оскольский район. — В кн.: Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг., М., 1937, с. 164—168. 4. *Березанская С. С.* Поселение срубной культуры на р. Оскол. — КСИА, вып. 8, Киев, 1953, с. 85—89. 5. *Митрофанова В. И.* Янохинское поселение срубной культуры на реке Оскол. — КСИА, вып. 9, Киев, 1960, с. 63—66. 6. *Либеров П. Д.*

Поселения у хуторов Вонновки и Шведовки на р. Оскол. — КСИА, вып. 11, Киев, 1960, с. 53—56. 7. Шрамко Б. А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України. — В кн. Питання історії народів СРСР, вип. 14, Вид-во при Харк. ун-ті, 1972 р., с. 153—163. 8. Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этических и культурных различиях в степных и лесостепных областях СССР в скифское время. В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., АН СССР, 1954, с. 39—93. 9. Ільїнська В. А. Про походження і етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького лісостепу. — «Археологія», т. XX, Київ, 1966, с. 58—92. 10. Чередниченко Н. Н. История срубных племен Подонья (XV-X вв. до н. э.). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук, Киев, 1973. 26 с. 11. Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном. — В кн.: «Скифы и сарматы», Киев, «Наукова думка», 1977, с. 73—93. 12. Мельник В. Н. Раскопки курганов в Харьковской губ. в 1900—1901 гг. Тр. XII АС, т. 1, М., 1905, с. 701—733. 13. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Изд-во при Харьк. ун-те, 1964. 405 с. 14. Михеев В. К., Моруженко А. А., Шрамко Б. А. Исследования в бассейне р. Мерлы. — АО 1974. М., 1975. с. 234. 15. Моруженко А. А., Косиков В. А. Работы скифо-славянской экспедиции. — АО 1975 г., М., 1976, с. 367—368. 16. Ильинская В. А. Некоторые вопросы генезиса южновосточной культуры. — СА, 1969, № 2, с. 85—102. 17. Дяденко В. Ф. Сліди зрубної культури біля с. Річки, Сумської області. — «Археологія», т. X, Київ, 1957, с. 154—155. 18. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II тыс. до н. э.). Автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук., Киев, 1977. 32 с. 19. Берестнев С. И. Исследования в бассейне Северского Донца. — В кн.: Археологические открытия (АО), 1977 г. 20. Чередниченко Н. Н. Поселение срубной культуры на Луганщине. — СА, 1970, № 1, с. 233—237. 21. Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, «Наукова думка», 1976, с. 150—171. 22. Дьяченко А. Г. Работы славянского отряда. — АО 1976 г., М., 1977, с. 291—292. 23. Лесков А. М. Кировское поселение. — В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, «Наукова думка», 1970, с. 7-59. 24. Ильинская В. А. Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино. — КСИА, вып. 5, Киев, 1955, с. 19—22. 25. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, «Наукова думка», 1972. 264 с. 26. Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев, «Наукова думка», 1970, с. 7-59. 24. Ильинская В. А. Поселения времени поздней бронзы в лесостепной Украине. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, «Наукова думка», 1976, с. 190—221. 28. Буйнов Ю. В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры. — СА, 1977, № 4, с. 210—218.

О. Г. ДЯЧЕНКО

ГОРОДИЩЕ КОРОБОВІ ХУТОРИ І ЙОГО МІСЦЕ СЕРЕД РАНЬО-СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Городище поблизу с. Коробові Хутори Готвальдівського району Харківської області неодноразово характеризувалося в археологічній літературі. Історія досліджень пам'ятки до початку 60-х рр. висвітлена в праці І. І. Ляпушкіна [1, с. 79], у зв'язку з чим вважаємо за необхідне відзначити лише останні розкопки, проведені Б. А. Шрамком у 1970 р. [17, с. 20—25]. Як відомо, з часу відкриття на поселенні відкладів кінця I тис. н. е. питання його етнокультурної приналежності стало об'єктом полеміки між дослідниками. І. І. Ляпушкін, О. В. Сухобоков і Б. А. Шрамко вважають, що в VIII—X ст. тут прожи-

вало слов'янське, точніше, сіверянське населення [1, с. 79; 10, с. 64; 12, с. 296], в той час як С. О. Плетньова відносить мешканців городища до салтівського етнічного масиву [4, с. 27.] На жаль, погляди спеціалістів досі не підкріплювались аналізом фактичних даних, які могли б показати ступінь обґрунтованості обох точок зору. Це й змусило автора даної статті звернутися до вивчення всіх наявних археологічних матеріалів з городища*.

Коробівська пам'ятка знаходиться на окремому підвищенні правого берега р. Сіверський Дінець, яке з північного заходу обмежене стрімким схилом до річки, а з трьох інших боків — ярами (рис. 1). Територія городища укріплена двома лініями

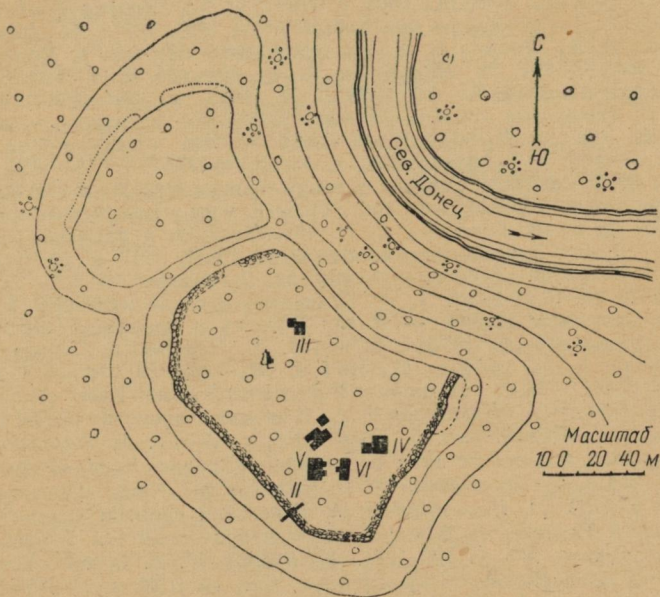

Рис. 1.

валів і ровів. Обидві лінії були споруджені ще в скіфський період, але друга лінія, що оточує головний двір, відіграла захисну роль і в епоху раннього середньовіччя. Вона проходить вздовж усього периметру верхньої площадки, крім того боку поселення, який звернений до річки. З півночі городище мало два в'їзди.

Будова ранньосередньовічних валів пам'ятки в загальних рисах вже реконструювалася С. О. Плетньою. На її думку, за характером захисних споруд поселення належить до I виду салтівських укріплень з кам'яними стінами [5, с. 7]. В 1975 р.

*Висловлюємо подяку Б. А. Шрамко за дозвіл опрацювати і опублікувати матеріали його досліджень на городищі.

це питання детальніше розглянув О. В. Сухобоков, який відзначив, що у середині валу, крім кам'яних є також дерев'яні конструкції [10, с. 64]. Однак опублікований у книзі О. В. Сухобокова розріз [10, рис. 37] не відповідає звітному кресленню Б. А. Шрамка [15, табл. XXI], оскільки в його верхній частині не показані рештки принципово важливих дерев'яних елементів, що й зумовило спрощене уявлення автора про характер оборонних споруд пам'ятки і послідовність їх виникнення.

Розкопками валу в південній частині городища, які здійснив у 1954 р. Б. А. Шрамко, виявлено залишки споруд двох будівельних періодів: скіфського і ранньосередньовічного (рис. 2). Вал скіфського періоду був насипаний з піску, а з боку рову посилювався, очевидно, рядом паль. З часом він добре задернувався і тому в профілі розрізу чітко виступає смуга похованого ґрунту, що фіксує його гребінь. Цей вал датується типовою скіфською керамікою і фрагментом циліндричного то-

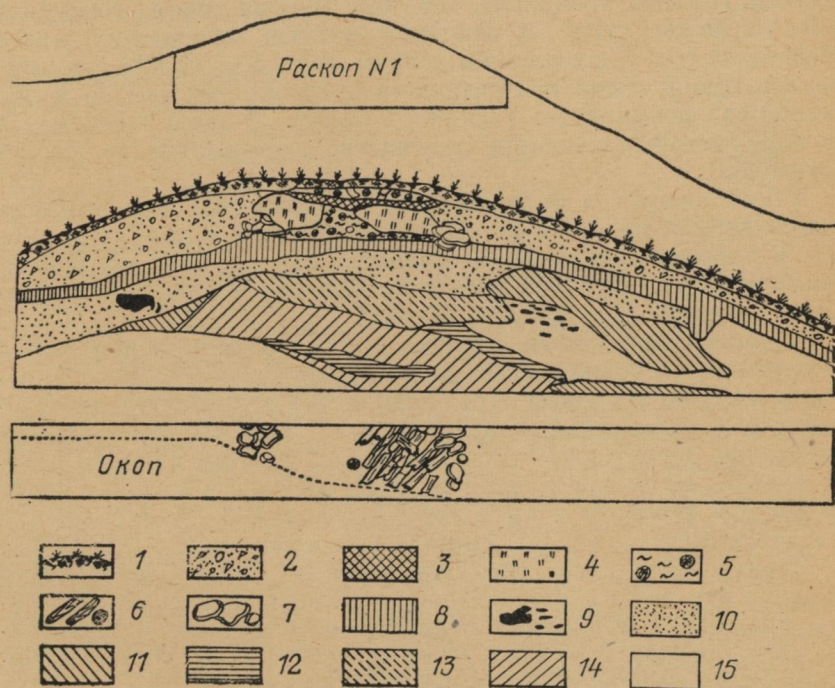

Рис. 2.

Умовні знаки:

- 1 — дерен; 2 — щєбїнь; 3 — чорний ґрунт; 4 — випалена глина і пісок; 5 — обпалене дерево, вугїлля, попїл; 6 — обпалені колоди; 7 — окреме велике камїння; 8 — темно-сїрий пісок; 9 — скупчення деревного вугїлля; 10 — сїро-жовтий пісок; 11 — бурий пісок; 12 — свїтло-жовтий пісок; 13 — сїрий пісок; 14 — чорний пісок; 15 — бїлий пісок.

чильного бруска з отвором для підвішування, характерного для скіфської доби [14, с. 224, рис. 85, 8].

Після загибелі скіфського поселення нові укріплення на городищі виникли лише в слов'янський час. Проте розріз валу має сліди не однієї, як показав О. В. Сухобоков [10, рис. 37], а двох надбудов цього періоду. Спершу вздовж гребеню було поставлено дерев'яну стіну типу частоколу, від якої збереглися залишки обвуглених паль, що вкопувались вертикально. Вони знаходяться безпосередньо на похованому ґрунті після-скіфської епохи і свідчать про те, що стіна була знищена вогнем (рис. 2). Через певний проміжок часу вал зазнав останньої реконструкції. Будівельники залишили напівзгорілі рештки першої дерев'яної стіни на гребені і вздовж нього уклали два ряди великих каменів піщанику на висоту 0,4—0,5 м, проміжок між якими, шириною понад 2 м, забутували випаленою глиною і піском. На вершині валу всю конструкцію вирівняли чорним ґрунтом товщиною 0,2—0,4 м, над яким збудували нову дерев'яну стіну. Її рештки у вигляді обвуглених колод збереглися під задернованим шаром (рис. 2). Схили зміцнювались щебінкорими контрфорсами потужністю 0,3—0,65 м, які запобігали розмиванню насипного ґрунту. В шарі щебеню і в засипці зустрічалась ліпна слов'янська і кружальна салтівська кераміка.

Таким чином, за будівельними особливостями вал пам'ятки відрізняється від валів не тільки салтівських кам'яних замків, але й типових слов'янських городищ. Для перших, як відомо, характерне застосування виключно каменю, а для других, навпаки, — дерева [4, с. 25; 7, с. 66—68].

Аналогії укріпленням Коробівського городища відомі серед роменських старожитностей Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Так, городище в с. Опішня, яке репрезентує початковий період роменської культури [10, с. 83—84], було оточене звичайною дерев'яною стіною [11, с. 396]. Рештки кам'яної кладки в основі валів зафіксовані О. В. Сухобоковим і на пам'ятках розвинутої роменської культури — городищах Малий Балкан в с. Ніцаха [10, с. 64] і с. Кам'яне Сумської області [12, с. 377].

Стратиграфія валу городища Коробіві Хутори безсумнівно свідчить про заміну хронологічно ранішої слов'янської дерев'яної стіни більш потужними оборонними спорудами, у будівництві яких поєднані кам'яні і дерев'яні конструкції, тобто салтівський і слов'янський прийоми фортифікації.

Дослідженнями на внутрішній площі поселення в 1953—1954 рр. і 1970 р. розкрито 223 кв. м. культурного шару. Він має потужність 0,2—0,45 м і являє собою чорний гумусований пісок. У першому, третьому і п'ятому розкопках виявлено, в основному, ранньосередньовічні матеріали, а в шостому — пізньоскіфські. Відклади X—XIII ст., на які вказує О. В. Сухобоков [10, с. 22, табл. 7], на городищі відсутні.

Було досліджено також двоє жител. Від житла № 1 простежено опалювальний пристрій, який складався з неглибокої виїмки, заповненої обпаленим піщаником, вугіллям і попелом. Перед ним знаходилася передпічна яма з аналогічним вмістом. Поруч зафіксовано овальну стовпову яму (рис. 3, 2). Особливо цікавим є житло № 2 (рис. 3, 1). До початку розкопок на його місці було заглиблення в ґрунті діаметром 4,5 м і глибиною 0,45 м. Посередині заглиблення виявилася овальна яма з пологими стінками, опущена в материк на 0,65 м. На її дні розчищено опалювальний пристрій підковподібної форми, в якому серед попелу і вугілля лежало розтріскане каміння піщанику. Поруч знаходилася одна стовпова яма, північніше — друга.

Досліджені житла не мають заглибленої частини і, отже, належать до типу наземних. Комплекс, розкопаний на місці житла № 2, можна розглядати лише як частину опалювального пристрою, а не як площу власне приміщення. Судячи з наявності ям, конструкція стін була стовповою. У більшій ямі житла № 2 знаходився, очевидно, потужний кутовий стовп, а в меншій, проміжній, — можливо подвійний. Стіни жител були, очевидно, дерев'яними, але обмазувалися глиною, про що свідчить невелика кількість глиняної обмазки в їх заповненні. Опалювальні пристрої в описаних житлах Б. А. Шрамко вважає вогнищами [15, с. 14; 16, с. 18], однак пристрої розташовані поруч з стовпами, тобто під стінами споруд, і при дерев'яній конструкції останніх відкриті вогнища легко викликали б пожежу [6, с. 120]. Очевидно, перед нами — залишки підковподібних печей-кам'янок, але розібраних. Відкриті вогнища взагалі не характерні для слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. і зустрічаються там як виключення, переважно в будовах спеціального призначення [6, с. 120]. Крім того, відкриті вогнища знаходяться, як правило, в центрі приміщень. Щодо печей-кам'янок, то мешканці городища добре знали цей тип опалювальних пристроїв. Велика піч-кам'янка була досліджена тут в 1970 р. Вона складалася з рваних каменів піщанику великих розмірів, між якими знаходилися дрібніше каміння

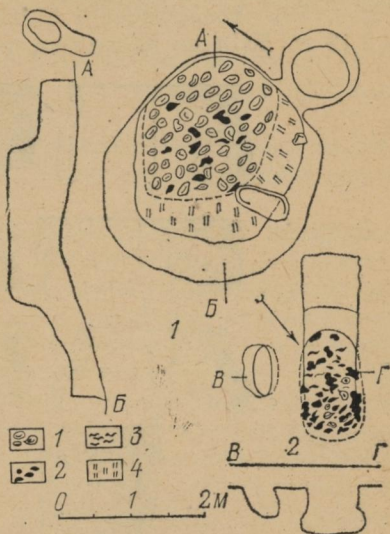

Рис. 3. Умовні знаки:
1 — каміння; 2 — вугілля;
3 — попіл; 4 — глина.

і щербинь. З північного боку печі простежувався черинь у вигляді глиняної площадки [17, с. 22].

Крім залишків житлових будов на городищі відкриті і господарські комплекси. Серед них можна виділити три типи споруд: комори, льохи і ями для зберігання припасів. Комори являли собою легкі прямокутні наземні приміщення з дещо заглибленою в результаті підчисток долівкою. Одна з них мала розміри $2 \times 1,5$ м. Вхід до неї знаходився з південного боку [15, с. 14]. Досліджене і більше приміщення, розмірами $3,4 \times 2,12$ м. Вхід до нього був влаштований зі східної сторони, де

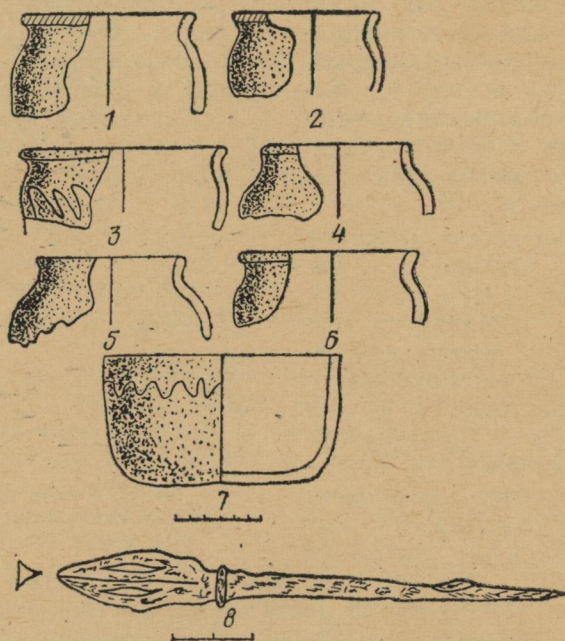

Рис. 4.

зафіксовано приступку [15, с. 19]. Найбільша господарська будівля мала площу $3,9 \times 1,7$ м [17, с. 22]. В ній знайдено черешковий трилопатевий наконечник стріли (рис. 4, 8).

У 1970 р. вдалося виявити льох розмірами $1,7 \times 1,4$ м, глибиною 2,35 м. В плані він овальний, з виділеним входом [15, с. 22].

Ям для зберігання припасів досліджено чотири. Вони мають круглу або овальну форму і майже прямовисні стінки. Розміри ям різні: діаметр устя 0,45—2,5 м, глибина 0,4—1 м. В одній з ям на дні знайдено підсіпку деревного вугілля.

Культурний шар пам'ятки містив також різноманітний ранньосередньовічний речовий інвентар. Найчисленнішу групу зна-

хідок становить кераміка, яка поділяється на дві групи: ліпну і кружальну. Кераміка першої групи виліплена з глини з домішкою піску і дрібного шамоту, має сірий колір і горбкувату поверхню. Випал двошаровий, рідше наскрізний. Денця плоскі, без закраїн. Основну частину посуду складають горщики з діаметром горла 10—14 см. Серед них можна виділити два типи.

Перший тип репрезентований горщиками з ледве відігнутими вінцями, гладкими або прикрашеними косими насічками і пологими плічками. По тулову цих горщиків іноді наносилася ламана лінія (рис. 4, 1—3, 5).

Другий тип становлять горщики з короткими вертикальними вінцями, край який рівно зрізаний або відігнутий назовні. Плічка виражені різкіше (рис. 4, 4, 6).

З поселення походять уламки присадкуватих банкоподібних посудин діаметром 15—16 см. Вони орнаментовані зигзагоподібною лінією (рис. 4, 7).

Слід також відзначити кілька фрагментів стінок, прикрашених відтисками палички, перевитої вірвовочкою. В масі матеріалу вони різко виділяються своєю грубістю за рахунок домішки в тісті крупного шамоту. Під завалом печі-кам'янки в житлі № 2 знайдено денце слов'янського горщика з клеймом. Форма клейма — хрест у прямокутнику [14, рис. 120, 19]. Кераміка другої групи — кружальний сіролощений посуд салтівської культури. За формою відомі лише опуклобокі горщики зі слабко відігнутими вінцями. Вироби орнаментовані лінійним або лінійно-хвилястим візерунком, нанесеним шляхом лощення. Знайдено всього кілька дрібних уламків амфор так званого «салтівського» типу.

Особливе значення мають матеріали, що проливають світло на господарство мешканців городища. Для характеристики землеробства важливі мотижка [14, рис. 120, 16] і уламки круглого жорна, а також денце ліпного горщика з відбитками проса. Роль тваринництва з'ясовується з остеологічних решток, серед яких є кістки корови, вівці, коня, свині і собаки [13, с. 100, прил. VI; 13, с. 20; 16, с. 19]. Жителі полювали на благородного оленя, лося та дикого кабана [16, с. 19]. Про заняття рибальством свідчать кістки риб і глиняні конуси-грузила від сіток. Знахідки фрагмента сопла сиродутного горна і шлаків вказують на місцеве виробництво заліза [14, рис. 120, 18]. Про обробіток кістки та рогу говорять кістяна ручка і ріг оленя з слідами розпилювання [17, с. 21]. Вироби з каменю, крім жорна, представлені точильними брусками з піщанику і крем'яними кресалами. Про розвиток плетіння і ткацтва можна судити, спираючись на знахідки масивної кістяної голки і біконічних прясел. На одному з прясел, виготовленому з каменю, є зображення людського обличчя [14, рис. 120, 17].

З прикрас зустрілись невеликі бронзові бубенці, сердоликова бусина.

Знайдені на городищі речі належать переважно до типів, що існували довгий час і мали широке розповсюдження. Мотижки нерідко зустрічаються в роменських пам'ятках, але частіше застосовували їх племена салтівської культури [4, с. 146—147]. Бронзові бубенці датуються, як відомою, широкими хронологічними рамками — VI—X ст. Вузьку дату має лише наконечник стріли (рис. 4,8), який належить до VIII—IX ст. [2, с. 59]. Отже, за сукупністю датуючих матеріалів час існування ранньосередньовічного поселення на Коробівському городищі слід обмежити VIII—X ст.

Порівняння основних рис пам'ятки з синхронними слов'янськими старожитностями роменського типу басейну р. Сіверський Дінець дозволяє констатувати істотні відмінності між ними. Для роменських городищ характерні житла напівземлянкового типу з глиняними печами [14, с. 300—305], а на Коробівському городищі виступають наземні, ймовірно дерев'яні житла з печами-кам'янками. Відсутність спільних рис простежується і в кераміці. Роменська кераміка дає значно більше форм і типів посуду, багатша на орнаmentaцію. Зокрема, вона часто прикрашувалась орнаментом з відбитків палички, перевитої вірьовочкою. Коробівській кераміці цей орнамент не властивий. За складом тіста обидві групи кераміки також різні: коробівська має домішку подрібненого шамоту, а роменська — крупного. Житла, опалювальні пристрої і кераміка є одними з найбільш суттєвих ознак археологічної культури. В даному випадку вони різняться між собою. Тому, на наш погляд, немає достатніх підстав зараховувати городище Коробіві Хутори до пам'яток роменської культури Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Водночас, ряд елементів матеріальної культури цього городища має прями паралелі в слов'янських пам'ятках північних областей Східної Європи. Це перш за все житла наземного типу, які в VIII—X ст. були поширені лише в слов'янських племен лісової смуги [6, с. 117]. Для них характерні і печі-кам'янки, аналогічні коробівським [6, с. 122]. В Дніпровському лісостепному Правобережжі в цей час слов'яни будували печі-кам'янки тільки в напівземлянкових житлах, продовжуючи традиції попереднього періоду [6, с. 122]. Печі-кам'янки відомі і в боршівських пам'ятках Подоння, але там вони мають свої специфічні особливості, якими відрізняються від печей інших районів [6, с. 122]. В Лівобережному Подніпров'ї роменське населення споруджувало виключно глиняні печі [10, с. 68—70]. Отже, територіальний поділ різних типів слов'янських печей уже до VIII—IX ст. став етнографічною ознакою [6, с. 122].

На поселеннях лісових слов'янських племен знаходимо аналогії і наземним коморам Коробівського городища [9, с. 104], які відсутні в слов'янській культурі лісостепового Подніпров'я.

Керамічний комплекс поселення Коробові Хутори характеризується надзвичайною бідністю форм, типологічною нерозвиненістю і примітивністю орнаментатії. З урахуванням цього він не може бути співставленим з керамікою волинцевських, роменських і інших слов'янських старожитностей Подніпров'я. В межах Східної Європи аналогічні за морфологічним складом і типологічним розвитком керамічні комплекси відомі лише в слов'янських пам'ятках лісової зони, насамперед в старожитностях літописних кривичів. Так, слабoproфільовані ліпні горщики обох типів характерні для курганів Псковщини і Смоленщини, де вони датуються VIII—IX ст. [8, с. 26, 35]. Банкоподібні посудини знаходять переважно в ранніх довгих курганах басейну р. Великої і Псковського озера, але відомі вони і в пізніших круглих курганах IX ст. під Полоцьком і Псковом [8, с. 26]. Більша частина кривичської кераміки, як і коробівської, не має орнаменту. Рідко зустрічаються насічки по краю вінець і лінійно-зигзаговий рисунок [8, с. 26], які відомі і на кераміці городища Коробові Хутори.

С. О. Плетньова переконливо довела, що слов'янське населення басейну р. Сіверський Дінець перебувало в тісному контакті з сусідніми салтівськими племенами [3], що відображено у взаємному запозиченні окремих рис матеріальної культури. Жителі Коробівського городища безсумнівно підтримували тісні зв'язки з салтівцями, які жили у трьох сусідніх селищах. Однак між культурами городища і селищ очевидна різка відмінність, яка виявляється, зокрема, в кераміці. На городищі знайдено лише мізерну кількість салтівського столового кружального посуду і амфор, які потрапили туди внаслідок обміну; і зовсім не виявлено грубого кухонного посуду, чорнолощеної кераміки і піфосів. Між тим, усі ці групи кераміки є на салтівських селищах.

Таким чином, у даній місцевості слов'яни і алано-болгари, проживаючи поруч, зберігали свою самобутню культуру. В даному випадку на городищі жило слов'янське населення, яке, безумовно, запозичило у салтівців способи будівництва укріплень з використанням каменю, однак не відкинуло і традиційний прийом зведення дерев'яних стін. Ймовірно, слов'яни перейняли у салтівців і окремі типи знарядь праці, озброєння і прикрас, які, однак, на той час фактично втратили етнічну ознаку. Отже, думка про належність Коробівського городища до салтівської культури, обстоювана С. О. Плетньою, не знаходить підтвердження в наявних археологічних джерелах.

Аналіз матеріалів з городища Коробові Хутори свідчить про своєрідність цієї пам'ятки на фоні ранньосередньовічних, в тому числі і слов'янських, старожитностей регіону. Судячи з особливостей жител, печей, господарських споруд, кераміки і речового інвентаря, ранньосередньовічне поселення виникло тут не раніше VIII ст., очевидно, в результаті пересування у вер-

хів'я р. Сіверський Дінець однієї з груп північних східно-слов'янських племен, можливо, кривичів. Наявність незначної кількості специфічної роменської кераміки говорить про змішаний склад слов'янського населення городища, серед якого крім кривичів знаходились і представники сіверян.

Список літератури: 1. *Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, № 104, М.—Л., «Наука», 1961. 383 с. 2. *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. VIII—XIV вв. — САИ, вып. Е1-36, М., 1966. 184 с. 3. *Плетнева С. А.* О связях алаано-болгарских племен Подоножья со славянами в VIII—IX вв. — СА, 1962. № 1, с. 83—94. 4. *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. — МИА, № 142, М., 1967. 198 с. 5. *Плетнева С. А.* Средневековые поселения верховьев Северского Донца, — КСИИМК, вып. 79, М., 1960, с. 3—20. 6. *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище (VI—XIII вв.). В кн.: «Древнее жилище народов Восточной Европы». М., «Наука», 1975, с. 104—155. 7. *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, № 52, М.—Л., 1956. 184 с. 8. *Седов В. В.* Длинные курганы кривичей. — САИ, вып. Е1-8, М., 1974, с. 68. 9. *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — МИА, № 163, М., 1970. 200 с. 10. *Сухобок О. В.* Славяне Днепровского Левобережья. Киев. «Наукова думка», 1975, 167 с. 11. *Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П.* Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни. — АО 1975 г., М., «Наука», 1976, с. 346—395. 12. *Сухобоков О. В., Юренко С. П.*, Работы Левобережной Славяно-Русской экспедиции. — АО 1976 г., М., «Наука», 1977, с. 376—377. 13. *Цалкин В. И.* Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — МИА, № 135, М., 1966. 158 с. 14. *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. Изд-во при Харьк. ун-те, 1962, 404 с. 15. *Шрамко Б. А.* Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г. Харьков, 1955. 31 с. 16. *Шрамко Б. А.* Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. Харьков, 1954. 31 с. 17. *Шрамко Б. А.* Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. 25 с.

М. З. БЕРДУТА., Л. Я. АНДРЕЄВ

БРЕСТСЬКИЙ МИР В РАДЯНСЬКІЙ АРХЕОГРАФІЧНІЙ І МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В історії Великої Жовтневої соціалістичної революції надзвичайно важливе місце займає Брестський мир. В. І. Ленін, який був першим істориком Великого Жовтня, відзначав, що Брестський мир — «це історичний документ, більше — це історичний період» [1, т. 40, с. 243]. Завдяки укладенню миру Радянська Росія вийшла з імперіалістичної війни і одержала перепоchinoк, який дозволив зібрати сили для відбиття натиску внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Укладення Брестського миру мало велике значення для збереження і зміцнення Радянської влади. Воно продемонструвало правильність ленінської зовнішньої політики, яка ґрунтувалася на врахуванні реальної міжнародної і внутрішньої обста-

новки, необхідності співіснування з капіталістичними країнами і використання суперечностей між ними. «Брест, — писав Ленін В. І., — знаменний тим, що вперше у масштабі гігантськи-великому, серед труднощів неосяжних ми зуміли використати суперечності між імперіалістами так, що виграв кінець кінцем соціалізм» [1, т. 42, с. 53].

Вождь пролетаріату неодноразово вказував на значення досвіду і уроків Брестського миру в подальшій зовнішньополітичній діяльності Радянської держави. Досвід боротьби В. І. Леніна і Комуністичної партії проти «лівих комуністів» і Троцького в наш час широко використовується комуністами інших країн для викриття буржуазної ідеології.

Особливу роль в ідеологічній боротьбі на сучасному етапі відіграють документи, які завжди були важливою політичною зброєю, надійним помічником у подоланні антинаукових, ворожих ленінізму течій і поглядів. Правдиве документальне висвітлення історії нашої країни, в тому числі і Брестського миру, спростовує всілякі домисли апологетів капіталізму, фальсифікаторів історичних подій.

У Постанові ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. «Про 60-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» зазначається, що на сучасному етапі необхідно вести аргументовану критику буржуазної ідеології, право- і «ліво-ревізійністських концепцій, викривати різного роду фальсифікаторів історії, які намагаються применшити міжнародне значення Жовтневої революції, шляху, пройденого нашою партією і народом, давати рішучу відсіч антикомунізмові й антирадянщині, опортунізму всіх мастей [4, с. 16].

У зв'язку з цим, у нашій статті робиться спроба проаналізувати археографічну і мемуарну літературу, яка відображає історію Брестського миру. Слід відзначити, що це джерело вивчення питання до цього часу ще не стало предметом спеціального дослідження радянських вчених.

Уже в перші післяжовтневі роки розпочалася активна діяльність по збиранню і публікації документів і мемуарної літератури, які мають важливе значення для дослідження історії Брестського миру. Вагомий внесок у здійснення цієї справи внесли створені з ініціативи В. І. Леніна істпарті. Значна частина зібраних матеріалів друкувалася в журналах «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Летопись революции» і ін.

Надзвичайно важливим було те, що за період з 1920 по 1937 рр. вийшли в світ три видання творів В. І. Леніна, причому з кожним новим виданням зростала кількість опублікованих праць і документів. Зібрана воедино ленінська спадщина мала неоціненне значення для дослідження питань, що стосуються Брестського миру, для правильного розуміння ленінської стратегії і тактики. Нові документи, написані В. І. Леніним, які характеризують діяльність вождя в період підготовки і укла-

дення миру, друкувалися в «Ленинских сборниках», що почали виходити у 1924 р. В них були вперше вміщені деякі матеріали про радянсько-німецькі відносини, Брест-Литовські переговори і боротьбу В. І. Леніна з «лівими комуністами».

У 1918—1920 рр. були опубліковані Протоколи ВЦВК і стенографічний звіт IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад, які відбивають внутрішню і міжпартійну боротьбу з питань миру, показують виключну складність становища, в якому опинилася країна Рад у той період, мудрість і далекоглядність вождя революції, який переконливо розвінчав усі «доводи» противників миру про «революційну війну», викрив дрібнобуржуазну суть їх позиції [5, 6].

Цінним джерелом для вивчення питання є збірники документів, що висвітлюють роботу мирної конференції в Брест-Литовську: хід переговорів, позиції країн, які взяли в них участь, зовнішню політику Радянської республіки, а також викривають грабіжницькі плани Четверного союзу [7].

Виключно важливе значення для дослідження боротьби В. І. Леніна з «лівими комуністами» і Троцьким з питань укладення миру мають видані в 1923 р. і перевидані в 1928 р. «Протоколи з'їздів і конференцій РКП(б)» [8]. Слід відзначити, що друге видання доповнене рядом нових цінних документів. Були уточнені списки делегатів VII з'їзду РКП(б) і ряд місць стенограми VII з'їзду РКП(б). Зокрема, вміщено початок політичного звіту ЦК, з яким виступив В. І. Ленін. Крім того, друге видання має примітки, хроніку подій і іменний покажчик. Є також «Додаток», що містить матеріали засідань ЦК, на яких обговорювалося питання про мир: заяви і інші документи, що характеризують позицію Петроградського та Московського комітетів партії з питань миру.

В 1929 р. були опубліковані «Протоколи ЦК РСДРП(б)». Вони розкривають діяльність В. І. Леніна, який у неймовірно складній ситуації періоду боротьби за укладення миру, зумів довести правильність своєї лінії, відстояв єдність більшовицької партії, забезпечивши республіці мирний перепочинок [9].

У 20-ті рр. вийшов ряд збірників, в яких показана зовнішньополітична діяльність Радянської Росії під час Брест-Литовських переговорів, розвінчується антирадянська позиція країн Антанти [10—12]. Матеріали збірників розкривають послідовну боротьбу молоді соціалістичної держави за мирне співіснування з капіталістичними країнами, показують в яких умовах відбувалося становлення радянської дипломатії та її великі зовнішньополітичні успіхи.

Цінні матеріали, більше 130 документів, що викривають контрреволюційну політику Центральної ради в період переговорів про укладання миру, містить книга «Німецько-австрійська інтервенція на Україні» [13]. У спеціальному розділі

«Брест» вміщено протоколи засідання делегації Української Центральної ради на конференції в Брест-Литовську (вечірнє засідання 9 лютого 1918 р.), текст мирного договору між Центральною радою і Четверним союзом, телефонні розмови представника ради в Брест-Литовську між Києвом і Брестом про хід переговорів, телеграми тощо [13].

Велике значення у вивченні історії Брестського миру мають спогади державних діячів, дипломатів, старих більшовиків.

Учасник мирних перемовин А. А. Йоффе (5 квітня 1918 р. був призначений В. І. Леніним повпредом РРФСР у Німеччині) справедливо зазначає, що, незважаючи на те, що в перший період переговори носили миролюбний характер, вже з самого їх початку німецькі імперіалісти виношували анексіоністські плани щодо Радянської республіки. Автор відзначає той факт, що делегація країни Рад складалася з представників усіх верств населення, а не з професійних дипломатів [14]*.

Характеристику контрреволюційної діяльності есерів у період підготовки до укладення миру дає І. Майський, який у серпні — вересні 1918 р. входив до складу членів Установчих зборів, а в кінці 1919 р. перейшов на більшовицькі позиції. Він відзначає, що однією з головних цілей есерів було скликання Установчих зборів і ліквідація Брестського мирного договору [15].

Привертають увагу видані в нашій країні спогади зарубіжних дипломатів, політичних і військових діячів того часу. Усі ці автори намагаються всіляко виправдати себе або свої уряди, замаскувати антирадянський напрям їх політики і перекрутити історію Брест-Литовських переговорів. У спогадах учасників переговорів — колишнього австрійського міністра іноземних справ О. Черніна і німецького генерала М. Гофмана розкриваються антирадянські плани країн Четверного союзу, які під час мирних переговорів намагалися приховати від народу свої імперіалістичні, загарбницькі цілі. Ці спогади дають можливість з'ясувати ряд важливих обставин і деталей, зв'язаних з веденням переговорів у Брест-Литовську і укладенням сепаратного миру з Центральною радою [16—21].

Отже протягом 20-х — середини 30-х рр. було опубліковано значну кількість документів, матеріалів і мемуарної літератури, які відображають історію укладення Брестського миру: хід переговорів, позиції країн, які приймали в них участь, і т. ін.

У наступні роки (середина 30-х — перша половина 50-х рр) вийшло декілька збірників документів, присвячених історії

* Див. також: *Свердлов Я. М.* Избранные произведения. Статьи, речи, письма, М., 1976; *Скрышник Н.* Воспоминания об Ильиче (1917—1918 гг.), М., 1917, 107 с.; *Ильин-Женевский А. Ф.* Большевики у власти. Л., 1929. 196 с.; *Калинин М. И.* Избранные статьи и речи. Воспоминания. К., 1970. 265 с.; *Бонч-Бруевич В. Д.* На боевых постах Февральской и Октябрьской революций. М., 1930. 267 с.

Жовтня, громадянської війни і іноземної інтервенції, в яких містяться цілий ряд матеріалів, які відносяться до питання Брестського миру [22—25]. Вони відображають героїчну боротьбу радянського народу з інтервентами, викривають загарбницькі плани Четверного союзу, показують справжнє обличчя німецької правлячої верхівки і українських буржуазних націоналістів.

В 1936 р. вийшов збірник «Крах німецької окупації на Україні», який містить нові документи, що мають велике значення для викриття підступної діяльності австро-німецької вояччини, яка намагалася захопити територію України. Це, зокрема, листування німецького командування і австро-німецьких послів на Україні з Міністерством іноземних справ у Берліні і Відні в 1918 р. Документи свідчать про ту «культуру» і «цивілізацію», яку несли окупанти на Україну, показують дійсні наміри маріонеток німецького уряду — українських буржуазних націоналістів [22].

Цікаві документи, які характеризують взаємовідносини Центральної ради і Німеччини під час укладення Брестського миру, містяться у збірнику «Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов». Вміщені тут протоколи засідань Центральної ради за січень — лютий 1918 р. і інші документи свідчать про зговір буржуазних націоналістів з німецьким імперіалізмом, показують, як Центральна рада допомагала австро-німецьким загарбникам здійснювати на Україні свої колоніальні плани [26].

Значну цінність для вивчення історії Брестського миру має перший том збірника «Документы по истории гражданской войны в СССР». Він охоплює період Великої Жовтневої соціалістичної революції до VI Всеросійського з'їзду Рад. У ньому висвітлені питання тріумфальної ходи Радянської влади, створення Червоної Армії, героїчної боротьби народу з австро-німецькою окупацією на Україні, відображена багатогранна діяльність партії більшовиків у період гострої боротьби за укладення Брестського миру [27].

Багато матеріалів, що викривають загарбницьку політику австро-німецьких окупантів і показують героїчну боротьбу українського народу з іноземними загарбниками в період переговорів у Брест-Литовську, опубліковано в збірнику «Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году» [28]. Документи яскраво свідчать про дійсні наміри окупантів у той період і їх відношення до Центральної ради. Про це йдеться, зокрема, в телеграмі представника міністерства закордонних справ у Брест-Литовську Бюлова від 10 березня 1918 р., яку він надіслав до Берліна. В ній говориться: «Дуже сумнівно, що цей уряд, який складається тільки з лівих опортуністів, зможе організувати нову владу» [28, с. 16].

Слід зауважити, що з середини 30-х, до першої половини 50-х рр. по історії Брестського миру у вітчизняній мемуарній літературі не з'являлося нових робіт.

Серед зарубіжної мемуарної літератури тих років привертають увагу спогади Ллойд-Джорджа і архів полковника Хауза [29, 30]. У мемуарах Ллойд-Джорджа містяться листи німецьких генералів Гінденбурга і Людендорфа до кайзера і канцлера Німеччини, які свідчать про загарбницькі наміри німецького імперіалізму в період Брест-Литовських переговорів. Приховуючи дійсну політику імперіалістів країн Антанти щодо Радянської республіки в той період, перекручуючи їх дійсну роль, він намагається довести, що ніби-то їх допомога російській контрреволюції була спрямована не на зрив Брестського миру і організацію інтервенції, а на те, щоб перешкодити Німеччині захопити продовольство та сировину Росії.

У спогадах радника колишнього президента США Вільсона — полковника Хауза зібрані матеріали щоденника і листування з президентом і іншими політичними діячами з березня 1917 р. до червня 1918 р. Ці матеріали висвітлюють роль США в організації інтервенції проти Радянської республіки, а також зрадницьку роль Троцького, на якого імперіалісти Антанти і США поклали надії в своєму намаганні зірвати ратифікацію Брестського миру.

Публікація нових документальних матеріалів і мемуарів з історії Брестського миру і перевидання раніше опублікованої літератури продовжується і на сучасному етапі розвитку радянської історичної науки. Плідній науковій розробці питань історії нашої держави, в тому числі і історії Брестського миру, сприяло завершення видання Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах. У ньому вміщені сотні нових лєнінських робіт з історії Жовтня, в тому числі тих, що мають безпосереднє відношення до питання, що нас цікавить.

Значний внесок у публікацію документів, які висвітлюють історію перших років існування Радянської держави вніс Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, який підготував збірник «Листування Секретаріату ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями», який є найбільш повним виданням листів Секретаріату ЦК РСДРП(б) з березня 1917 р. до лютого 1918 р. Обидві частини збірника містять 1092 документи, більшість яких публікується вперше [31].

Джерелознавча база вивчення історії Брестського миру була значно розширена завдяки виходу в світ першого тому «Документів зовнішньої політики СРСР» [32]. На відміну від попереднього видання 1944 р., цей збірник дає більш повне уявлення про становлення зовнішньої політики Радянської держави, про її суть і основні етапи розвитку. Перший том містить 480 документів, причому в багатьох уперше публікувався повний текст Брестського миру з усіма додатками, заключними

протоколами і нотами протесту НКІС міністерству іноземних справ Німеччини проти порушень нею умов договору. Матеріали розкривають послідовну, наполегливу боротьбу Радянської республіки за мирне співіснування з капіталістичними країнами, показують виключно тяжкі умови, в яких опинилася Країна Рад у той період, і важливі зовнішньополітичні успіхи, яких вона досягла в перші місяці свого існування.

У 1957 р. Інститут історії Академії наук СРСР, Головне архівне управління СРСР і Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС розпочали видання десятитомного збірника під загальною назвою «Велика Жовтнева соціалістична революція», в якому містяться матеріали, що відбивають гостру боротьбу партії більшовиків за мирний перепочинок. Для дослідження питання Брестського миру особливо важливий том «Тріумфальна хода Радянської влади» [34].

Велику кількість документальних збірників, які розкривають боротьбу навколо Брестського миру на місцях, було видано до 40-річчя Жовтневої соціалістичної революції*.

Документи, які відображають відношення міжнародного пролетаріату до Радянської республіки, його боротьбу за припинення імперіалістичної війни і воєнної інтервенції у період переговорів у Брест-Литовську, вміщені в збірнику «Пролетарська солідарність трудящих в боротьбі за мир» [33].

У збірниках документів і матеріалів, присвячених Великій Жовтневій соціалістичній революції, громадянській війні і воєнній інтервенції, розкривається багатогранна діяльність Комуністичної партії проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, героїзм радянських людей на фронтах громадянської війни, боротьба народних мас за збереження мирного перепочинку**.

* Боротьба за владу Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. Сталино, 1957, 406 с.; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (сборник документов) (февраль 1917—апрель 1918). Харьков, 1957. 397 с.; Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.), сборник документов и материалов. Херсон, 1957. 111 с.; Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск 1957. 378 с.; Боротьба за владу Советов на Киевщине (1917—1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1957, 660 с.; Боротьба за владу Советов на Дону 1917—1920 гг. Сборник документов и материалов, Ростов. 312 с.; Боротьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов. Николаев. 1957, 302 с.; Боротьба за Советскую владу в Крыму. Документы и материалы, т. 1 (март—апрель 1918 г.). Симферополь, 1957. 320 с.

** Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957. 626 с., т. 2, М., 1959, 686 с.; Из истории гражданской войны в СССР, т. 1, М., 1960. 832 с.; Коммунистическая партия в период упрочения Советской власти (октябрь 1917—1918 гг.), М., 1960. 479 с. Партия в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Документы и материалы. М., 1962. 630 с. Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917—1958). М., 1966. 621 с. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, М., 1970. 543 с.

Подальше вивчення радянськими істориками документів і матеріалів, які зберігаються у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, періодичної центральної і місцевої преси дало можливість поповнити у 1962 р. стенографічний звіт VII з'їзду РКП(б), який яскраво продемонстрував перемогу ленінської лінії на укладення миру, крах спроб «лівих комуністів» Троцького зірвати його підписання і ратифікацію [35]. У виданні 1962 р. є нові матеріали, які розкривають велику роботу ЦК РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним у підготовці з'їзду, у розвінчанні антипартійної діяльності «лівих комуністів» та Троцького. Тут вперше друкуються архівні матеріали, що відносяться до підготовки і роботи з'їзду: протокольний запис попередньої наради фракції більшовиків, звіт Секретаріату ЦК РСДРП(б) за період з VI з'їзду [35].

Важливі документи про радянсько-німецькі відносини в період Брестських переговорів містяться в першому томі збірника, виданого Міністерствами іноземних справ СРСР та НДР [36]. Його матеріали яскраво відображають наполегливу боротьбу В. І. Леніна за загальний демократичний мир і досягнення мирного перепочинку, викривають загарбницький характер політики правлячих кіл Німеччини під час дії Брест-Литовського мирного договору. У збірнику вміщено ряд нових документів, які свідчать про те, що Троцький перервав переговори 10 лютого 1918 р. до пред'явлення офіційного ультимативу Радянській республіці.

Великий інтерес викликають спогади учасників гострої боротьби партії більшовиків за укладення Брестського миру, зокрема О. Д. Стасової [37], яка працювала тоді секретарем ЦК, і члена радянської мирної делегації в Брест-Литовську, генерала О. О. Самойло [38]. У спеціальному розділі «Брест-Литовські мирні переговори», О. О. Самойло розповідає про хід переговорів на різних етапах, характеризує ставлення до питання миру радянських делегатів і представників країн Четвертого союзу.

Таким чином, за роки існування Радянської держави опубліковано велику кількість документів і мемуарів з історії Брестського миру. В них широко відображена складна і суперечлива обстановка цього етапу розвитку революції, міжнародне і внутрішнє становище країни в період укладення Брестського миру, відношення Радянської республіки до країн Антанти і Четвертого союзу, хід мирних переговорів і внутріпартійна боротьба.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією і спираючись на широку документальну базу, радянські історики написали немало ґрунтовних праць з історії Брестського миру, в яких глибоко висвітлили керівну роль партії більшовиків, В. І. Леніна у боротьбі за остаточну перемогу Великого Жовтня [39—41].

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* IX з'їзд РКП(б).—Повне збір. тв. т. 40, с. 243. 2. *Ленін В. І.* Збори активу Московської організації РКП(б) 6 грудня 1920 р.—Повне збір. тв., т. 42, с. 53. 3. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 288. 4. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». — «Комуніст України», 1977, № 3. 5. Протоколи засідань ВЦІК ІІ союзу. М., 1918. 207 с. 6. Стенографический отчет IV Чрезвычайного Всероссийского съезда Советов. 87 с. 7. Мирные переговоры в Брест-Литовске, т. 1, М., 1920. 268 с. 8. Седьмой экстренный съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., Госполитиздат, 1962. 401 с. 9. Протоколы ЦК РСДРП(б). Август 1917—февраль 1918 гг. М., Политиздат, 1958. 307 с. 10. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 2. М., 1926. 247 с. 11. Десять лет советской дипломатии. Акты и документы. М., 1927. 179 с. 12. Советский Союз в борьбе за мир. Сб. документов. М.—Л., Госиздат, 1929. 344 с. 13. Німецько-австрійська інтервенція на Україні, т. 1, Партиздат, 1933. 227 с. 14. *Йоффе А.* Брест-Литовск.—«Новый мир», 1927, № 6, с. 137—146. 15. *Майский И.* Демократическая контрреволюция. М.—П., 1923. 360 с. 16. *Гинденбург.* Воспоминания. Пг., 1922. 263 с. 17. *Чернин.* В дни мировой войны. Мемуары. М.—Пг., 1923. 315 с. 18. *Людendorф Э.* Мои воспоминания, т. 1, П.—М., 1924. 127 с. 19. *Гофман М.* Война упущенных возможностей. М.—Л., 1925. 145 с. 20. *Гофман М.* Записки и дневники 1914—1918. Л., 1929. 20 с. 21. *Бьюкенен Д.* Мемуары дипломата. М., 1925. 276 с. 22. Крах германской оккупации на Украине. М., Госиздат. 1936. 208 с. 23. Документы по истории гражданской войны в СССР, т. 1, М., Политиздат при ЦК ВКП(б). 1940. 544 с. 24. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. М., Госиздат политической литературы, 1912, 240 с. 25. Разгром немецких захватчиков в 1918 г. М., Госполитиздат, 1943. 335 с. 26. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Партиздат ЦК КП(б)у, 1937. 345 с. 27. Документы по истории гражданской войны в СССР, т. 1, М., Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941. 544 с. 28. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. М., Госиздат политической литературы, 1942. 240 с. 29. *Ллойд-Джордж Д.* Военные мемуары, т. 5, М., Соцэкгиз, 1938. 30. Архив полковника Хауза, т. 3, М., Госполитиздат, 1939. 31. Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Сб. документов, ч. 2, М., Госполитиздат, 1957. 504 с. (изд. 1967—448 с.). 32. Документы внешней политики СССР, т. 1, Госполитиздат, 1957. 771 с. 33. Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир (1918—1924 гг.). Сборник документов и материалов. М., Советская Россия, 1958. 560 с. 34. Великая Октябрьская социалистическая революция (документы и материалы), т. 1—10. М., 1957—1965. 35. Седьмой экстренный съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., Госполитиздат, 1962. 401 с. 36. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора (МИД СССР, МИД ГДР). Сб. документов, т. 1 (1917—1918 гг.) М., Политиздат, 1968. 758 с. 37. *Стасова Е. Д.* Страницы жизни и борьбы. М., Госполитиздат, 1960. 198 с. 38. *Самойло А. А.* Две жизни. М., Воениздат, 1958. 276 с. 39. *Королевский С. М.* Вопросы истории и археографии Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Изд-во Харьк. ун-та, 1969. 133 с. 40. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., Наукова думка, 1973. 254 с. 41. *Миц І. І.* История Великого Октября, т. 1—3, М., Наука (1967, 1968, 1973).

З М І С Т

<i>Бердута М. З.</i> В єдиній сім'ї братніх народів (До 325-річчя возз'єднання України з Росією)	3
<i>Мигаль Б. К.</i> Під прапором Жовтня (До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській державі)	10
<i>Лантух В. В.</i> До історії створення ВЦВК першого скликання	20
<i>Калініченко В. В.</i> Облік, конфіскація і розподіл поміщицьких земель на Лівобережній Україні в 1920 р.	25
<i>Чуркін В. Ф.</i> Участь Червоної Армії в масово-політичній і культурно-освітній роботі серед селян УРСР (1921—1925 рр.)	32
<i>Духопельников В. М.</i> Діяльність Рад Харківщини у відбудовний період 1921—1925 рр.	37
<i>Артеменко В. М.</i> Кількісні і якісні зміни в складі робітничого класу Української РСР у 1971—1975 рр.	44
<i>Степаненко Т. Л.</i> Бібліотечне будівництво на Україні в роки другої п'ятирічки	52
<i>Фрадкін В. З., Шейко В. М.</i> Науково-освітня діяльність Харківського історико-філологічного товариства (1877—1919 рр.)	58
<i>Сергєєв І. П.</i> Причини і характер громадянської війни в Римі 193—197 рр.	66
<i>Чувпило О. О.</i> Індійський національний конгрес і профспілки (20-ті роки ХХ ст.)	71
<i>Пахомов В. Ф.</i> Житлова політика уряду Народного фронту в Чілі (1938—1941 рр.)	79
<i>Буйнов Ю. В.</i> Поселення бондарихинської культури	84
<i>Берестнев С. І.</i> Нові пам'ятки зрубної культури в лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця	91
<i>Дяченко О. Г.</i> Городище Коробові Хутори і його місце серед ранньосередньовічних пам'яток басейну Сіверського Дінця	97
<i>Бердута М. З., Андрєєв Л. Я.</i> Брестський мир в радянській археографічній і мемуарній літературі	106

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Бердута М. З.</i> В единой семье братских народов (К 325-летию воссоединения Украины с Россией)	3
<i>Мигаль Б. К.</i> Под знаменем Октября (К 40-летию воссоединения западноукраинских земель в едином Украинском Советском государстве)	10
<i>Лантух В. В.</i> К истории создания ВЦИК первого созыва	20
<i>Калиниченко В. В.</i> Учет, конфискация и распределение помещичьих земель на Левобережной Украине в 1920 г.	25
<i>Чуркин В. Ф.</i> Участие Красной Армии в массово-политической и культурно-просветительной работе среди крестьян УССР (1921—1925 гг.)	32
<i>Духопельников В. М.</i> Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период 1921—1925 гг.	37
<i>Артеменко В. М.</i> Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР в 1971—1975 гг.	44
<i>Степаненко Т. Л.</i> Библиотечное строительство на Украине в годы второй пятилетки	52
<i>Фрадкин В. З., Шейко В. Н.</i> Научно-просветительная деятельность Харьковского историко-филологического общества (1877—1919 гг.)	58
<i>Сергеев И. П.</i> Причины и характер гражданской войны в Риме 193—197 гг.	66
<i>Чувпило А. А.</i> Индийский национальный конгресс и профсоюзы (20-е годы XX в.)	71
<i>Пахомов В. Ф.</i> Жилищная политика правительства Народного фронта в Чили (1938—1941 гг.)	79
<i>Буйнов Ю. В.</i> Поселения бондарихинской культуры	84
<i>Берестнев С. И.</i> Новые памятники срубной культуры в лесостепной части бассейна Северского Донца	91
<i>Дяченко А. Г.</i> Городище Коробовы Хутора и его место среди раннесредневековых памятников бассейна Северского Донца	97
<i>Бердута М. З., Андреев Л. Я.</i> Брестский мир в советской археографической и мемуарной литературе	106

**ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

История
Выпуск 11
(На украинском языке)

Издательство при Харьковском государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Редактор *В. К. Горбатько*
Художній редактор *В. Е. Петренко*
Технічний редактор *Л. Т. Момот*
Коректор *А. В. Евлахова*

Информ. бланк № 2943

Здано до набору 5.02.79. Підписано до друку 22. 03. 79.
Формат 60×90₁₆. Папір друкарський № 3. Літ. гарн.
Вис. друк. 7,5 умовн. друк. арк. 8,5 обл.-вид. арк.
Тираж 1000. Видавн. № 635 БЦ 09088. Зам. № 1543.
Ціна 1 крб. 20 к.

Видавництво при Харківському державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа», 310003,
Харків-3, Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління
у справах видавництв, поліграфії та книжкової
торгівлі, 310003, Харків-3, вул. Університетська, 16.

ДО ВІДОМ ЧИТАЧІВ!

У видавництві при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа» готуються до випуску в світ книги: у 1979 р.

Л. І. Марчук. Історичний досвід КПРС по розвитку і зміцненню союзу робітничого класу і селянства в роки соціалістичного будівництва (мова рос.).

У монографії на матеріалах партійних організацій великих промислових центрів країни— Москви, Уралу і Донбасу — зроблена спроба узагальнити історичний досвід Комуністичної партії по розвитку і зміцненню союзу робітничого класу і селянства в роки соціалістичного будівництва. Аналізуються взаємовідносини робітників і селян у досліджуваний період, розкриваються форми і методи роботи партійних організацій по дальшому розвитку і зміцненню економічних, політичних і культурних зв'язків міста і села.

Розрахована на науковців і викладачів вищих навчальних закладів.

Остапенко І. М. Діяльність Комуністичної партії України по дальшому розвитку промисловості республіки (мова рос.).

У монографії аналізується історико-партійна література, що висвітлює діяльність партійних організацій України по відбудові і дальшому розвитку промисловості республіки в 1945—1978 рр. Автор зосереджує увагу радянських вчених на недостатньо вивчених питаннях, підкреслює необхідність дослідження актуальних проблем сучасності.

У 1980 р.

Бондарев Є. О. Керівництво Компартії України розвитком продуктивних сил сільського господарства республіки в умовах розвинутого соціалізму.

У монографії висвітлюється керівництво Компартії України — великого загону КППС — розвитком продуктивних сил сучасного села. Аналізуються кількісні і якісні зміни його трудових ресурсів, розглядається особлива роль землі і боротьба парторганізацій республіки за її збереження і ефективне використання. Автор показує заходи партії і діяльність партійних організацій по прискоренню впровадження наукових досягнень у сільськогосподарське виробництво. Робота охоплює період 50-х — 70-х років.

Розрахована на науковців, викладачів, пропагандистів, фахівців сільського господарства.

Літературу видавничого об'єднання «Вища школа» Ви можете придбати у спеціалізованому магазині за адресою: Харків-78, вул. Петровського 6/8, магазин № 8, тел. 47-80-20.

Центральна наукова
бібліотека ХДУ
30 X 9 21

